

УДК 94:[323.282:341.485(47+57)“1932/1933”]-047.275
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2022.54.11610>

ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ: МЕТОДИ ТА НАРАТИВИ

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: kozyckyj@yahoo.com
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-4535-8279>

Намагання приховати вчинення масового винищення цивільного населення, заперечення самого факту екстермінації є неодмінною складовою злочину геноциду. Радянський Союз послідовно заперечував Голодомор 1932–1933 рр. й активно протидіяв поширенню інформації про нього. Голодомор-геноцид радянська влада називала “труднощами із продовольством”, які нібито спричинив неврожай. Водночас із блокуванням інформації про Голодомор, комуністичний режим вдався до контрпропагандистської операції, яка полягала у спростуванні тих повідомлень про голодування та смерть людей, які попри всі зусилля радянських спецслужб потрапляли на Захід. У середині СРСР для заперечення Голодомору більшовики застосовували тактику “агресивного стирання”, яка полягала у поєднанні нищення документальних свідчень учиненого злочину із активним залякуванням свідків. Наприкінці 1980-х рр. комуністам довелося визнати, що голод у 1932–1933 рр. в Україні дійсно мав місце, але в якості офіційного пояснення тих подій запропоновано версію, яка знімала із Кремля відповідальність за багатомільйонні людські жертви Голодомору. Водночас радянська влада продовжувала наполягати на тому, що голод не мав антиукраїнського спрямування. Заперечення Голодомору не припинилося із розпадом СРСР. На початку XXI ст. боротьба проти визнання Голодомору актом геноциду стала одним із пріоритетних напрямків політики пам’яті у Російській Федерації.

У статті аналізуються етапи, які пройшло заперечення Голодомору, виокремлюються моделі цього заперечення, висвітлюється еволюція основних наративів, які намагаються поширювати противники геноцидної кваліфікації Голодомору. Головними наративами заперечення Голодомору натеper залишаються твердження про те, що голод 1932–1933 рр. в Україні не мав зумисного характеру, ніяк не був пов’язаний із антиукраїнською політикою більшовиків, не спричинив масштабних демографічних та соціальних наслідків. Заперечення геноцидного характеру Голодомору, з яким виступає сучасна Росія, спирається на голослівні заяви про те, що більшовицька влада не мала намірів доводити українців до голодної смерті. Характерною ознакою заперечення Голодомору у Росії у другій половині 2000-х рр. стала його дворівневість: водночас із поміркованим запереченням академічного характеру, з’явився агресивний пропагандистський наратив полемічно-публіцистичного заперечення, головним призначенням якого стала антиукраїнська мобілізація російського суспільства.

Ключові слова: Голодомор, заперечення геноциду, пропаганда, СРСР, Росія.

Постановка проблеми. Відомий американський дослідник історії Голодомору Джеймс Мейс вдався до яскравого унаочнення відносності історичного досвіду, зауваживши, що у тому випадку, якби режим Третього Райху не був знищений навесні 1945 р., заперечення Голокосту стало б такою самою

інтегральною частиною нацистської пропаганди, як й комуністичне заперечення Голодомору:

“Що б ми знали про Голокост, якби Гітлер виграв Другу світову війну? Зрозуміло, ми не можемо говорити з абсолютною впевненістю про те, що могло б статися, якщо воно все ж таки не сталося, але можемо побудувати деякі припущення, які б ґрунтувалися на аналогічних випадках, що були в реальності. Ймовірно, “остаточне вирішення єврейського питання” для більшості людей виявилось б прикритим фіговим листком слів “переселення на Схід”, і Голокост не більшою мірою був би частиною суспільної свідомості у ХХ столітті, ніж був нею український Голодомор 1932–1933 рр., коли існував СРСР”¹.

Комуністичний режим СРСР вперто і послідовно заперечував сам факт голоду 1932–1933 рр. й намагався приховати його катастрофічні демографічні наслідки. Навіть після того, як у лютому 1956 р. на ХХ з’їзді КПРС генеральний секретар радянської компартії Микита Хрущов виступив із розвінчанням культу особи Й. Сталіна та викриттям частини його злочинів, голод 1932–1933 рр. не став у Радянському Союзі предметом публічного обговорення. Наприкінці 1980-х рр. комуністам довелося визнати, що голод у 1932–1933 рр. в Україні дійсно мав місце, але в якості офіційного пояснення тих подій запропоновано версію, яка знімала із Кремля відповідальність за багатомільйонні людські жертви Голодомору. Водночас радянська влада продовжувала заперечувати, що голод мав антиукраїнське спрямування.

Заперечення Голодомору не припинилося із розпадом СРСР. Після проголошення незалежності України головним прогивником поширення інформації про Голодомор та організатором кампанії заперечення проти визнання його актом геноциду, стала Російська Федерація. Боротьба проти визнання Голодомору актом геноциду дотепер залишається одним із пріоритетних напрямків політики пам’яті сучасної Росії.

На превеликий жаль в українській *історіографії* досі відсутні праці, які б комплексно аналізували форми, методи та зміст нарративів, які заперечують Голодомор 1932–1933 рр., або його геноцидний характер. Першим на наукову проблему заперечення Голодомору звернув увагу американський дослідник Джеймс Мейс². Окремі аспекти цього питання висвітлили Віктор Гудзь у монографії присвяченій історіографії Голодомору³ та Віктор Брехуненко у книзі про російські міфи щодо України⁴. Важливі міркування про заперечення

¹ Джеймс Мейс, “Вибіркова пам’ять”, *“Ваші мертві вибрали мене...”*, за редакцією Лариси Івщиної. (Київ: ЗАТ “Українська прес-група”, 2008), 103.

² Джеймс Мейс, “Повість про двох журналістів. Волтер Дюранті, Гарет Джонс і Пулітцерівська премія”, *“Ваші мертві вибрали мене...”*, 136–150.

³ Гудзь Віктор, *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. (Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019), 531–545.

⁴ Брехуненко Віктор, *Війни за свідомість: російські міфи про Україну та її минуле*. (Київ: Видавець Брехуненко Наталія Андріївна, 2017), 155–174.

геноцидного характеру Голодомору у контексті формування російської історичної політики В. Гудзь висловив також у окремій статті⁵. Запереченням геноцидного характеру Голодомору у їх взаємозв'язку із іншими випадками заперечення геноцидів ХХ ст. присвятила статтю Мирослава Антонович⁶. Важливі архівні документи, що висвітлювали спрямовану на заперечення Голодомору інформаційну кампанію спецслужб СРСР 1980-х рр., опублікував Василь Даниленко⁷. Перебігу та особливостей цієї кампанії торкалися Володимир В'ятрович⁸ та Володимир Бабка⁹. Цікавий аналіз візуальних та вербальних методів заперечення Голодомору у більшовицькій пропаганді запропонував американський дослідник Ніколас Кайл Купенський¹⁰. Процес часткового згортання кампанії заперечення Голодомору в СРСР та УРСР, який відбувався наприкінці 1980-х рр., дослідила Людмила Гриневич¹¹.

Розглядаючи наукову проблему заперечення Голодомору варто також взяти до уваги *методологічний* досвід і тих дослідників, які вивчали інші випадки заперечення геноцидів ХХ ст., зокрема, Голокосту¹², винищення вірмен у Османській імперії¹³, циган (ромів) під час Другої світової війни¹⁴, геноцидів у Боснії та Герцеговині¹⁵, Руанді¹⁶ та ін.

⁵ Віктор Гудзь, “Науковий дискурс з проблеми Голодомору в контексті формування української та російської моделей державного патріотизму”, *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa*, pod redakcją Ihora Sribnyaka. (Warszawa–Toruń: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Lucjana Feburga, 2019), 214–225.

⁶ Мирослава Антонович, “Проблема заперечення злочину Голодомору в Україні та інших злочинів геноцидів ХХ–ХХІ століть”, *Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська академія* 103 (2010): 21–24.

⁷ Василь Даниленко, “Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні”, *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ* 1(36) (2011): 63–88.

⁸ Володимир В'ятрович, “КГБ проти правди про Голодомор”, *Історія із грифом “Секретно”*. Українське ХХ століття. (Львів: Часопис, 2013), 580–589.

⁹ Володимир Бабка, “Історична пам'ять доби Перебудови в Україні: вектори трансформації”, *Література та культура Полісся. Серія “Історичні науки”* 76 (2014): 227–238.

¹⁰ Ніколас Кайл Купенський, “Мова заперечення Голодомору: сліпота, гіпноз, одержимість, фетиш”, *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*, доступно 28 квітня 2021, <http://uamoderna.com/md/kupensky-holodomor>

¹¹ Людмила Гриневич, “Від заперечення до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр.”, *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць* 18 (2008): 232–244.

¹² Deborah Lipstadt, *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. (New York: The Free Press, 1993). 271 p.; Michael Shermer and Alex Grobman, *Denying History: Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?* (Los Angeles: University of California Press, 2000). 360 p.; John Zimmerman, *Holocaust Denial: Demographics, Testimonies and Ideologies*. (Lanham – New York – Oxford: University Press of America, 2000). 424 p.

¹³ Yair Auron, *The Banality of Denial, Transaction*. (New Brunswick: Rutgers University Press, 2003). 338 p.; *Remembrance and denial: The Case of the Armenian Genocide*, edited by Richard G. Hovannessian. (Michigan: Wayne State University Press, 1998). 328 p.

Метою статті є проаналізувати етапи, які пройшло заперечення Голодомору, виокремити моделі цього заперечення, простежити еволюцію основних наративів, які поширювали противники геноцидної кваліфікації Голодомору.

Методологія

Заперечення геноциду можна визначити як спотворення картини минулого через замовчування чи негацію (невизнання) фактів, або ж шляхом тривілізації (зведення до банальності) їх значення. Зазвичай заперечення геноцидного насилля поєднується із пропагуванням тверджень, які мають на меті сформувати альтернативний наратив. Інформаційні кампанії заперечення найчастіше супроводжуються поширенням дезінформації, яка покликана змінити сприйняття важливих історичних подій, чи взагалі представити їх недійсними. Вимагаючи переглянути картину минулого негаціоністи (прихильники заперечення загальноприйнятого наративу) зазвичай покликаються на нові, невідомі раніше (часто вигадані) факти, або кардинально нову інтерпретацію подій.

Основу теоретичного вивчення методів та форм заперечення геноциду заклали британський соціолог Стенлі Коен (1942–2013) та американо-ізраїльський дослідник геноцидного насилля Ізраель Чарні (нар. 1931).

С. Коен наголошував на подвійній природі заперечення, науковець дійшов висновку, що заперечення може стати результатом дії неусвідомленого захисного психологічного механізму, який блокує нестерпну для особи інформацію у такий спосіб, щоб вона не стала предметом свідомої рефлексії, або ж є усвідомленою та навмисною стратегією індивіда, скерованою на ігнорування очевидних фактів чи реальності. Дослідник вирізняв три форми заперечення: буквальне, інтерпретаційне та імплікативне¹⁷. При буквальному запереченні певні факти не визнаються взагалі, так, начебто їх ніколи не існувало. Інтерпретаційна форма заперечення полягає у тому, що факти можуть бути визнані, але їм надається інше пояснення, завдяки чому нібито змінюється їхній зміст. Імплікативне заперечення ґрунтується на непрямому спростуванні фактів, шляхом встановлення логічного зв'язку (іноді уявного) між різними подіями, котрі оголошуються тісно взаємопов'язаними. С. Коен допускав, що заперечення геноциду не обов'язково означає злу волю осіб, які вдаються до таких дій. Буквальне заперечення може мати неусвідомлений характер, або виявитися проявом справжнього незнання фактів, інтерпретаційне та імплікативне – стати результатом нездатності особи правильно зрозуміти взаємозв'язок певних подій чи процесів.

¹⁴ Tereza Trejbalova, "Differences in Denials of the Holocaust: Comparative Study of Two Case Studies", *Jednak Książki. Gdańskie Czasopismo Humanistyczne* 6 (2016): 69–84.

¹⁵ Genevieve Parent, "Genocide Denial: Perpetuating Victimization and the Cycle of Violence in Bosnia and Herzegovina", *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 10, 2 (2016): 38–58.

¹⁶ Helen M. Hintjens and Jos von Oijen, "Elementary Forms of Collective Denial: The 1994 Rwanda Genocide", *Genocide Studies International* 13, 2 (2019): 146–167.

¹⁷ Stanley Cohen, *States of Denial*. (Cambridge: Polity Press, 2013), 7.

На думку канадської дослідниці Женев'є Парен (нар. 1973) найбільш небезпечним методом заперечення геноциду є інтерпретаційне заперечення. Найчастіше воно полягає у тому, щоб змішуючи факти та вигадки поставити під сумнів мотив геноциду, а подекуди й фактичну сторону подій. Цей спосіб заперечення небезпечний насамперед тим, що він поширює двозначність та невизначеність. Інтерпретаційне заперечення геноциду легко маскується під плюралістичну різноманітність думок, завдяки чому може навіть використовувати засоби масової інформації, які мають реноме збалансованих та об'єктивних¹⁸.

На думку І. Чарні усі випадки заперечення геноциду можна звести до шести великих груп, виділених відповідно до мотивів тих осіб, які намагаються спростувати історичні факти, чи спотворити їх інтерпретацію. Згідно із класифікацією американо-ізраїльського дослідника заперечення геноциду може відбуватися у формі: фанатизму, опортунізму, прагматизму, “невинних заперечень”, дефініціоналізму та націоналізму¹⁹. У випадку двох перших, в основі заперечення геноциду лежать безапеляційна й некритична відданість певній ідеї чи ідеології, або ж опортуністичне бажання пристосуватися до панівного політичного дискурсу. “Прагматичне” заперечення геноциду, за твердженням І. Чарні, зазвичай є спробою раціоналізувати поведінку винуватців геноциду, надати їй статус безальтернативності на тій підставі, що “реальна політика” буцімто не зважає на мораль та етичні заборони. “Невинні заперечення” мають на меті посягти сумніви, або підірвати довіру до фактів. У основі дефініціоналізму лежать казуїстичні маніпуляції із юридичними визначеннями геноцидного насилля, намагання заперечити геноцидний характер тих чи інших дій на підставі їх невідповідності до прийнятих у міжнародному праві дефініцій. Націоналістичне заперечення ґрунтується на гіпертрофовано позитивному сприйнятті власної нації, яка буцімто у принципі не здатна до вчинення злочину геноциду через свої надзвичайні високі моральні якості.

Американський політолог та дослідник геноцидів Герберт Гірш (1942–2019) уважав, що головні моделі заперечення геноциду відповідають основним захисним механізмам людської психіки: заперечення як витіснення (усунення фактів зі свідомості, їх ігнорування та забування), заперечення як перенесення вини на іншого (жертву), заперечення як раціоналізація (пояснення неприйнятної поведінки з точки зору прагматики) та релятивізація (виправдання злочинів аналогічними діями, які нібито учиняли іншим політичні сили, народи чи держави)²⁰.

¹⁸ Genevieve Parent, *Genocide Denial*, 42.

¹⁹ Israel Charny, “Classification of denials of the Holocaust and other genocides”, *The Genocide Studies Reader*, edited by Samuel Totten and Paul R. Bartrop. (New York: Routledge, 2009), 519–529.

²⁰ Herbert Hirsch, *Genocide and the Politics of Memory*. (London: The University of North Carolina Press, 1995). 240 p.

Французько-американський дослідник етнічного та геноцидного насилля Рене Лемаршан (нар. 1932) вказав на зв'язок, який існує між запереченням і ревізіонізмом, наголосивши, водночас, і на різницю між цими процесами. Відповідно до ідей Р. Лемаршана, під першим слід розуміти не лише заперечення фактів масового убивства, але й оспорювання намірів вчинити геноцид чи масову екстермінацію після того, як вони вже відбулися. Натомість ревізіонізм учений визначив, як спробу створити новий наратив, який би зовсім по іншому описував контекст подій, найчастіше поділяючи відповідальність між творцями геноцидного насилля та їх жертвами²¹.

Важливий внесок у вивчення заперечення геноциду зробили американські історики Майкл Шермер (нар. 1954) та Алекс Гробман (нар. 1966), які емпірично довели універсальність форм і методів заперечення, що їх використовують негаціоністи. До такого висновку дослідники дійшли порівнюючи тактику, яку використовували особи, що заперечували Голокост, та ті, хто заперечував факт масових убивств китайців, вчинених японською армією у Нанкіні протягом грудня 1937 – січня 1938 рр.²² Це спостереження має важливе значення, оскільки заперечення Голокосту та Нанкінської різанини розвивалися цілком незалежно й тут не може йтися про якість прями запозичення.

Українська дослідниця М. Антонович за аналогією із цивільним правом запропонувала розділяти усі випадки заперечення геноциду на “добросовісні” та “недобросовісні”. Перші, на її думку, можуть виникнути унаслідок уведення в оману, незнання чи неадекватного аналізу наявної інформації, натомість другі – через бажання реалізувати власні політичні чи бізнесові інтереси, а також через страх відповідальності за вчинений злочин геноциду²³.

У багатьох випадках в основі заперечення Голодомору лежить бажання утвердити псевдоісторію на догоду сучасним політичним чи ідеологічним інтересам. Відомий канадський дослідник історії та теорії геноцидного насилля Адам Джонс (нар. 1963) вважає, що заперечення геноциду часто відображає не стільки маргінальну позицію окремих осіб, як “суспільний консенсус”, що виникає на основі “індивідуального та колективного нарцисизму”²⁴. Погоджуючись із таким твердженням, можемо доповнити його логічним висновком про те, чому головними промоторами кампанії заперечення Голодомору були владні еліти СРСР та Російської Федерації. Виходячи із міркувань політичної доцільності, очільники Радянського Союзу, а згодом і сучасної Росії уважали небезпечним для своєї влади розкриття правди про

²¹ Rene Lemarchand, *Forgotten genocides*. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011). 190 p.

²² Michael Shermer and Alex Grobman, *Denying History*, 237.

²³ Мирослава Антонович, “Проблема заперечення злочину Голодомору”, 23.

²⁴ Адам Джонс, *Геноцид. Вступ до глобальної історії*, з англійської переклала Катерина Діса. (Київ: Дух і Літера, 2019), 540.

вчинений у 1932–1933 рр. Голодомор-геноцид, а тому пробували приховати її чи підмінити спотвореними наративами у душі альтернативної історії.

Протягом понад вісімдесяти років, які минули із часу Голодомору 1932–1933 рр., заперечення цього злочину пройшло кілька етапів. Протягом 1930-х – першої половини 1980-х рр. комуністичний режим СРСР узагалі заперечував факт масового голоду. Паралельно із цим існував наратив про труднощі із забезпеченням продуктами харчування, що стали наслідком фатального збігу непереборних природних умов, які призвели до неврожаю. Наприкінці 1980-х рр. сформувався новий наратив, який пояснював голод 1932–1933 рр. відступом сталінського режиму від ленінської політики кооперації та, почасти, дезорганізацією аграрного сектора СРСР під час його перебудови на колгоспний лад. При цьому, частково визнавши важкі наслідки Голодомору, негационісти продовжували заперечувати його антиукраїнський характер, заявляючи, натомість, що голод був *“спільною трагедією усього СРСР”*. Третій етап заперечення Голодомору розпочався із приходом до влади у Російській Федерації Володимира Путіна, й набрав найбільшої інтенсивності у 2008–2009 рр. З дещо нижчою інтенсивністю цей період заперечення продовжується й натепер.

Заперечення Голодомору в СРСР

Заперечення голоду 1932–1933 рр. було важливим елементом інформаційної політики СРСР початку 1930-х рр. Більшовицький режим намагався приховати інформацію про голод, що, згідно із юридичною логікою є неспростовним доказом вчинення злочину геноциду²⁵. Якщо більшовики не мали наміру зумисно виморювати голодом наддніпрянських українців, тоді вони повинні були б прийняти запропоновану галицькими українцями гуманітарну допомогу, чи попросити допомоги від міжнародних організацій, як це відбулося під час голоду 1921–1923 рр. Між тим, на міжнародній арені Москва заперечувала будь-яку інформацію про голод і заявляла, що жодна гуманітарна допомога їй не потрібна²⁶. У відповідь на запит у справі голоду 1932–1933 рр. голови Міжнародного комітету Червоного Хреста Макса Губера, голова виконкому Товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР Абель Єнукідзе офіційно заперечив інформацію про голод й висловив протест проти *“свідомої наклепницької кампанії, організованої ворожими щодо СРСР*

²⁵ *Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет.* (Київ: Отделение редакционно-издательской и рекламной деятельности УкрЦЕНДИСИ, 1990), 118, 122.

²⁶ Василь Марочко, “Дипломатія замовчування: ставлення західноєвропейських держав до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні”, *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали*, за редакцією Станіслава Кульчицького та ін. (Київ–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000), 151.

білогвардійськими організаціями”²⁷. Заперечення реальності комуністичним режимом було настільки масштабним та всеохопним, що навіть у службовій документації державних та партійних органів із грифом “для службового користування”, а подекуди навіть й “особливо секретно”, слово голод майже не вживалося²⁸. У аналогічний спосіб у книгах реєстрації смертності у 1932–1933 рр. на позначення смерті від голоду почали використовуватися різноманітні терміни, які мали “замаскувати” причини загибелі людей унаслідок тривалого голодування²⁹.

Тривале та вперте заперечення радянським керівництвом факту голоду 1932–1933 рр. само по собі є доказом існування геноцидного наміру та вчинення геноциду. Зважаючи на це, сучасні російські історики пробують знайти пояснення, чому Кремль уперше у історії Російської імперії та СРСР намагався утримати у таємниці інформацію про голод. Відомий російський історик сільського господарства Віктор Кондрашин (нар. 1961) пояснює таку поведінку бажанням більшовицької влади зберегти свій престиж як на міжнародній арені, так й усередині країни³⁰. На думку ученого, визнання факту голоду нібито могло розцінюватися як визнання поразки обраної Й. Сталіном моделі модернізації країни, а в умовах існування усередині більшовицької партії потужної опозиції, радянський диктатор не міг на це погодитися. Так само, відмова визнати факт голоду на зовнішньополітичній арені нібито була викликана страхом продемонструвати слабкість СРСР перед загрозою військового зіткнення з Німеччиною чи Японією³¹. Запропоновані російським науковцем пояснення не витримують критики. Варто нагадати, що Німеччина, де очолюваний лідером нацистів Адольфом Гітлером коаліційний уряд прийшов до влади щойно 30 січня 1933 р., у цей період ще не мала спільного кордону із СРСР, та, згідно із умовами Версальського мирного договору, володіла лише символічними збройними силами. Що ж стосується Японії, на початку 1930-х рр. вище керівництво Радянського Союзу сприймало її як виразно слабшого противника. Усього за кілька днів до початку повномасштабної агресії Японії у Маньчжурії, 14 вересня

²⁷ Андрій Козицький, *Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки)*. (Львів: Літопис, 2012), 179.

²⁸ Віктор Гудзь, “Вітчизняні історики про інформаційну блокаду подій 1932–1933 років в українському селі”, *Грані історії: збірник наукових праць* 8, за редакцією Віктора Докашенка. (Артемівськ: Видавництво Горлівського інституту іноземних мов Державного навчального закладу “Донбаський державний педагогічний університет”, 2015): 36.

²⁹ Геннадій Іванушенко, “Діагнози про смерть в період Голодомору 1932–1933 років, як джерело створення персональних баз даних”, *Сумський історичний портал*, доступно 28 квітня 2021, <http://history.sumy.ua/research/article/178-diagnozi-prosmert-v-period-golodomoru-1932-1933-rokiv-yak-dzherelostvorennyapersonalnihbazdanikh.html>

³⁰ Віктор Кондрашин, *Голод 1932–1933 гг.: Трагедия российской деревни*. (Москва: Политическая энциклопедия, 2018), 424.

³¹ Віктор Кондрашин, *Голод 1932–1933 гг.*, 250.

1931 р. Йосиф Сталін писав до Лазаря Кагановича про необхідність виявити стриманість щодо японської політики у регіоні:

“З Японією потрібно пообережніше. На своїх позиціях стояти потрібно твердо та непохитно, але тактика повинна бути більш гнучкою, обачливою [...] Час для наступу ще не прийшов”³².

Після появи у країнах Заходу перших пресових публікацій про голод в СРСР та, зокрема, Україні, радянський уряд вдався до кроків, які мали на меті посилити контроль за поширенням інформації про ситуацію у голодуючих регіонах. Іноземним кореспондентам було заборонено відвідувати ті райони, які вразив голод³³. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. “*нід постійний контроль ЦК*” приписувалося взяти діяльність 22 газет, які виходили у найважливіших хлібозаготівельних районах³⁴. У такий спосіб влада збиралася відфільтрувати відкриті джерела інформації, повідомлення у яких могли підтвердити факт голоду. Працівники радянської спецслужби перлюстрували кореспонденцію, яка висилалася із України за кордон. Це стосувалося не лише громадян УРСР, але й іноземців, які перебували на радянській території. Зроблені у Харкові австрійським інженером Александром Вінербергером фотографії, що згодом стали важливими свідченнями Голодомору, вдалося перевезти через кордон лише завдяки допомозі австрійських дипломатів, що працювали у СРСР³⁵.

Водночас із блокуванням інформації про голод 1932–1933 рр. комуністичний режим вдавався до контрпропагандистської операції, яка полягала у спростуванні тих повідомлень про голодування та смерть людей, які попри всі зусилля радянських спецслужб просочувалися на Захід. Чільну роль у цій кампанії відіграв британець за походженням Волтер Дюранті, який був керівником кореспондентського бюро американської газети “Нью-Йорк таймс” (*New York Times*) у Москві. Попереднього року журналіст був відзначений престижною Пулітцерівською премією, тому його уважали у Москві достатньо авторитетною кандидатурою для заперечення інформації про голод у СРСР. Насамперед В. Дюранті взявся за спростування заяв про голод в Україні британського журналіста, валійця за походженням Гарета Джонса. 31 березня 1933 р. В. Дюранті опублікував у “Нью-Йорк таймс” допис під промовистим заголовком “Росіяни голодні, але не голодують” (*Russians Hungry But Not Starving*). У цій статті, в якій “росіянами” були названі всі мешканці СРСР, він писав:

³² *Сталін и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.*, составили Олег Хлевнюк, Роберт Уильям Дэвис, Людмила Кошелева и др. (Москва: Российская политическая энциклопедия, 2001), 66.

³³ James E. Mace, “The Politics of Famine: American Government and Press Response to the Ukrainian Famine 1932–1933”, *Holocaust and Genocide Studies* 3, 1 (1988): 79.

³⁴ *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, упорядкував Руслан Пиріг. (Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007), 389.

³⁵ Василь Марочко, “Вінербергер – фотограф Голодомору”, *Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (19 листопада 2020 р.)*. (Житомир: Полісся, 2021), 101.

“насправді немає ні голоду, ні голодних смертей, але вельми поширені випадки смерті від хвороб, викликаних недоїданням [...]. Якщо через кліматичні умови урожай пропаде, як це було в 1921 році, Росії справді загрожуватиме голод. Якщо ні – теперішні труднощі швидко забудуться”³⁶.

Журналіст спробував висунути зручне для більшовиків пояснення – порівняно незначну смертність, за його словами, викликав не голод, а хвороби, а оповіді про голодування були сильно перебільшеними. Таким чином В. Дюранті вдався до заперечення у формі тривілізації проблеми, свідомо її применшуючи та баналізуючи. Той факт, що у публікації взагалі не була згадана Україна, теж можна розцінити як спосіб “невинного заперечення”.

За особистими переконаннями В. Дюранті належав до симпатиків комуністичної ідеї, й хоча, як твердили його знайомі, володів інформацією про голод в Україні, він уважав за недоцільне з точки зору міжнародного комуністичного руху викривати злочинні дії радянського керівництва. Як він заявляв в приватному колі, така інформація була б на користь ультраправим силам в Західній Європі та США. 26 вересня 1933 р. у приватній розмові із працівником британського посольства у Москві Вільямом Стренджем В. Дюранті сказав, що населення України у результаті голоду скоротилося на 4–5 мільйонів осіб, а загальна кількість померлих від голоду в СРСР навряд чи менша 10 мільйонів осіб. Британський дипломат зафіксував цю інформацію та передав до Лондона, завдяки чому повідомлення про особисту обізнаність В. Дюранті у реальному стані справ в Україні було зафіксоване документально³⁷.

В. Дюранті не особливо приховував, що його журналістська діяльність відбувається в тісному контакті із урядовими органами СРСР³⁸. Ще навесні 1931 р., під час розмови із працівником американського посольства в Берліні Альфредом Вільямом Кліфотом, журналіст заявив, що згідно із угодою між радянськими органами влади та редакцією “Нью-Йорк таймс”, його публікації “відображають офіційну точку зору радянського уряду”, а не його власну. Американський дипломат згадав про цей факт в меморандумі, який вислав до Вашингтона 4 червня 1931 р.³⁹

Ще одним журналістом та літератором, який виступив із активними запереченнями повідомлень про голод в Україні, став кореспондент американської газети “Нейшен” (*The Nation*) Луї Фішер, який також був переконаним прихильником комунізму. Обоє журналістів – В. Дюранті та

³⁶ Цит. за: Джеймс Мейс, “Повість про двох журналістів”, 147.

³⁷ Marco Carynnyk, “Making the News Fit to Print: Walter Duranty, the New York Times and the Ukrainian Famine of 1933”, *Famine in Ukraine 1932–1933*, edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawczenko. (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986), 87.

³⁸ Ray Gamache, *Gareth Jones: Eyewitness to the Holodomor*. (Cardiff: Welsh Academic Press, 2013), 139.

³⁹ James E. Mace, “The Politics of Famine”, 83.

Л. Фішера – у листопаді 1933 р. радянський партфункціонер Карл Радек зарахував до списку п'яти осіб, які зробили найбільший внесок у справу встановлення дипломатичних стосунків між США і СРСР⁴⁰.

Л. Фішер тривалий час жив у Москві, де видав дві книги, у яких з апологетичних позицій виправдовував зовнішню політику Радянського Союзу. Зважаючи на тривале перебування в СРСР його уважали фахівцем із радянських справ. На початку 1933 р. Л. Фішер виступав із циклом лекцій в Оклагомі та Каліфорнії (США). У ході своїх виступів він заявляв, що жодної трагедії голоду в СРСР немає, а труднощі зі продуктами харчування є побічним наслідком процесів індустріалізації, які саме почалися в СРСР й головними винуватцями цих труднощів є “контрреволюційні шкідники”. У 1934 р. на запрошення радянського уряду Л. Фішер знову відвідав Україну (вперше він був в районах уражених голодом ще у жовтні–листопаді 1932 р.), і, як сам заявив, знову не зауважив там голоду чи його слідів⁴¹. У середині 1930-х рр. Л. Фішер написав кілька статей, у яких вже постфактум заперечував голод 1932–1933 рр., заявляючи, що в Україні мали місце лише порівняно незначні проблеми із забезпеченням населення харчами.

Пропагований Л. Фішером наратив переносив відповідальність за голод на самих жертв – “контрреволюційних шкідників”. Тим самим американський журналіст поширював оцінку, автором якої був особисто Й. Сталін. Зустрічаючись 13 травня 1933 р. із американським письменником Реймондом Роббінсом, радянський диктатор представив наступну версію причин голоду:

“По наших правилах, по наших законах хліб дають тільки за роботу. Хто не працює, той хліба не отримує. Ця частина селян вступила до колгоспів узимку, а у наш гарячий час вона не працювала. Так що хліба вони не отримують. Тому деяка частина селян зараз голодує. У нас такий лад: хто трудиться, той може жити добре [...]. Вони [ж] дотримувалися тієї точки зору, що якщо вони вступили до колгоспів, держава повинна їм усе дати [...]. Колгоспники ще нас сварять: “Не можна допомагати ледарям, хай вони загинуть!” [...] Ось саме через ці причини збір урожаю у деяких місцях, особливо на Україні, відбувся незадовільно [...]. Ось ви будете на півдні й побачите, що частина індивідуальних селянських господарств, яка не увійшла до колгоспів, ця частина селян страшно голодує й навіть гине. Чому так вийшло? Вони вже рік, як відмовилися орати. Ось ця частина індивідуальних селян надіялися вкрасти хліб й прогодуватися цим краденим хлібом. А у нас красти дуже погано. Вони звикли із цим жити, оскільки не поважають суспільної власності. У минулому році, враховуючи усе це, ми видали закон про священність суспільної власності [Постанова ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності” від

⁴⁰ Marco Carynnyk, “Making the News Fit to Print”, 83. Іншими трьома особами були: дипломат Вільям Булліт, письменник Реймонд Роббінс та сенатор Вільям Бора.

⁴¹ James W. Crowl, *Angels in Stalin's Paradise: Western Reporters in Soviet Russia, 1917 to 1937. A Case Study of Louis Fischer and Walter Duranty*. (Lanham; New York; London: University Press of America, 1982). 224 p.

7 серпня 1932 р. – “закон про п’ять колосків”] і будемо серйозно саджати тих, що крадуть хліб, кукурудзу й т. ін. Багато чого вони крадуть. Десятками пудів. Тепер ситуація у зв’язку із цим законом змінилася. Їм дуже важко красти. Але вони не орали й не сіяли, надіючись вкрасти, але красти не можна, красти стало дуже важко, й тепер вони страшно голодують. Так що неповага до суспільної власності заставляє одну частину селян, яка хотіла виїхати на злочинстві, страшно страждати. Що ж стосується колгоспників, у яких свідомість суспільної власності розвинулася настільки, що вони голодуючим індивідуальним селянам жодної допомоги надавати не хочуть, то коли ми, держава, надаємо допомогу цим колишнім злочинцям, що були позбавлені можливості красти суспільну власність, колгоспники нас сильно лають”⁴².

Опосередкованим методом заперечення Голодомору, до якого більшовицький режим СРСР вдавався вже у момент його вчинення, стало відволікання уваги шляхом штучного створення іншого інформаційного приводу, який, згідно із наміром його організаторів із радянських спецслужб, мав притягнути увагу громадськості у країнах Заходу. Бажаючи відвернути увагу світової громадськості від Голодомору, у березні 1933 р. радянські спецслужби заарештували за звинуваченнями у саботажі та шпигунстві шістьох британських інженерів кампанії “Метрополітен-Віккерс”, які працювали в СРСР за контрактом, обслуговуючи обладнання електростанцій. Звертає на себе увагу той факт, що судовий процес над британцями почався уже через місяць після їх арештів – 12 квітня 1933 р.⁴³ Зазвичай слідство та підготовка до суду у СРСР тривали значно довше. До прикладу, у випадку Шахтинської справи від перших арештів підозрюваних до початку суду минув майже рік, у випадку процесу Промпартії, Першого та Другого Московських процесів цей термін складав приблизно по пів року. Єдиною політичною справою у СРСР 1930-х рр., коли суд почався вже через місяць після арешту підозрюваних, став перший із п’яти процесів у справі убивства Сергія Кірова⁴⁴.

На певний час західна преса передбачувано переключилася на висвітлення долі обвинувачених британців, що відвернуло її увагу від Голодомору. Московський кореспондент “Юнайтед Пресс Інтернешенел” (*United Press International*) Юджин Лайонс описав у своїх спогадах зустріч між радянським цензором Костянтином Уманським та акредитованими у Москві західними журналістами, які хотіли бути присутніми на планованому процесі над британськими інженерами⁴⁵. На цій зустрічі, яка відбулася у кінці березня 1933 р.,

⁴² Цит. за: Игорь Курляндский, *Сталин, власть, религия*. (Москва: Кучково поле, 2011), 88–89.

⁴³ Стеження за британськими інженерами та збір інформації про них ОДПУ розпочало наприкінці січня 1933 р., арешти відбулися проти ночі 12 березня 1933 р.

⁴⁴ Юрий Жуков, *Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1939 гг.* (Москва: “Вагриус”, 2003), 105. Другий, третій та четвертий процеси у цій справі почалися через півтора – два місяці після арештів підозрюваних, останній п’ятий – майже через два з половиною місяці.

⁴⁵ Eugene Lyons, *Assignment in Utopia*. (New York: Harcourt, Brace and Company, 1937), 575–576.

радянський цензор уклав із західними журналістами домовленість про те, що взамін за їх допущення на процес інженерів, репортери не будуть писати про голод. Крім цього західні журналісти мали пообіцяти, що у своїх публікаціях вони заперечать твердження Г. Джонса про голод в Україні⁴⁶. Ю. Лайонс згадував, що спочатку К. Уманський вимагав, щоб західні журналісти прямо спростували заяви Г. Джонса, але у ході багатогодинного спільного споживання алкоголю їм вдалося домовитися про те, щоб лише “у обтічних фразах засудити Джонса як брехуна” (*in round-about phrases damned Jones as s liar*)⁴⁷.

Про імітативний характер судового процесу над британськими інженерами свідчить нетипово м'які для СРСР вироки, які винесли підсудним: одного із них виправдали, трьох вислали за межі СРСР, одного засудили до двох, а іншого – до трьох років ув'язнення. При цьому, двох британців, що отримали реальні тюремні терміни, звільнили уже у липні 1933 р., після чого вони безперешкодно виїхали із СРСР. Таким чином, два засуджені інженери відбули усього по чотири місяці ув'язнення, враховуючи час проведений у слідчому арешті. Використавши процес у якості інформаційної операції, Кремль не мав наміру у цей момент псувати стосунків із Заходом⁴⁸.

Ще одним елементом кампанії заперечення Голодомору у 1933 р. стало проведення за межами СРСР мітингів та демонстрацій із протестами проти “наклепів” на “першу у світі державу робітників та селян”. Таким чином Кремль мав намір створити видимість того, що повідомлення про голод 1932–1933 рр. буцімто викликають недовіру у широких верств громадськості у країнах Заходу. Міжнародна комісія юристів, яка протягом лютого 1988 р. – листопада 1989 р. займалася розслідуванням голоду 1932–1933 рр. в Україні, прийшла до висновку, що одним із організаторів цієї пропагандистської кампанії був німецький комуніст та діяч міжнародного антифашистського руху Віллі Мюнцбергер⁴⁹. Керівники комуністичних партій у країнах Заходу отримали із Москви вказівку усілякими силами спростовувати інформацію про голод в СРСР та перешкоджати її поширенню. Подекуди протидія поширенню інформації про Голодомор набувала насильницьких форм. До прикладу, виконуючи доручення про заперечення голоду в СРСР, члени компартії США намагалися 18 листопада 1933 р. завадити американцям українського походження пройти траурним походом через Нью-Йорк. Похід був організований представниками української діаспори у США на вшанування жертв Голодомору. Великий мітинг української діаспори у Чикаго 17 грудня 1933 р., на якому розповідали про голод в Україні, завершився побійцем, після того, як на зібрання українців напали кілька сотень місцевих

⁴⁶ *Famine in Ukraine 1932–1933*, edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawczenko. (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986), 76–77.

⁴⁷ Eugene Lyons, *Assignment in Utopia*, 576.

⁴⁸ Arch J. Getty and Oleg V. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1929–1939*. (New Haven, CT: Yale University Press, 1999), 113.

⁴⁹ *Международная комиссия по расследованию голода*, 119.

комуністів. Унаслідок організованих комуністами у Чикаго бешкетів було поранено понад сто осіб. Аналогічні події мали місце у Канаді: у листопаді 1933 р. масові зіткнення відбулися під час присвяченого пам'яті жертв штучного голоду в Україні віча, яке українська діаспора організувала у Вінніпезі, а також на зібранні канадських українців у місті Садбері⁵⁰.

Із запереченням заяв про голод в Україні активно виступали члени Комуністичної партії Західної України. Намагаючись спростувати інформацію про Голодомор, галицькі комуністи та ліві інтелектуали не просто заперечували його, а й твердили водночас, що від голоду у 1933 р. страждали українські мешканці західноукраїнських земель, що перебували під владою Польщі. Зокрема, такі заяви робив Антін Крушельницький, редактор советофільського журналу “Нові шляхи”, який виходив у Львові на радянські гроші⁵¹. Заяви про “голод” на контрольованих Польщею землях були типовим прикладом поєднання буквального та імплікативного заперечення. Побудована комуністичними пропагандистами схема була досить складною і химерною. Вони пробували довести, що, “спричинивши справжній голод” у Галичині, Польська держава та українська буржуазія відвертають увагу від нього оповідями про “вигаданий голод” у Українській СРР. У психологічному плані таке заперечення ґрунтувалося на механізмі перенесення вини на того, хто викрив злочин.

Для заперечення Голодомору більшовицький режим використовував візити до СРСР відомих та авторитетних у країнах Заходу осіб, які вирізнялися своїм приязним ставленням до лівої ідеї. Так, зокрема, протягом серпня–вересня 1933 р. Україну відвідував колишній прем'єр-міністр Франції Едуар Еррію, який побував на Одещині, у Харкові, Києві та Дніпропетровську (тепер м. Дніпро). У ході подорожі французький політик не побачив жодних слідів голоду, про що заявив, повернувшись на батьківщину. Візит Е. Еррію відбувся за ретельно спланованим сценарієм і під контролем радянської спецслужби, яка підготувала відповідні локації та статистів, що вдавали “простих українців”⁵².

Безпосередньо в Україні більшовицький режим застосовував тактику заперечення Голодомору, яку, користуючись термінологією відомого британського соціолога та соціального антрополога Пола Коннертона (нар. 1940), можна визначити як “агресивне стирання”⁵³. Ця кампанія була розрахована на

⁵⁰ Леся Онишко, “Голодомор 1932–1933 років в Україні: основні етапи поширення інформації”, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, за редакцією Ігоря Соляра 32 (2019): 75.

⁵¹ “Таємна доповідь А. Крушельницького ‘Погляд на західноукраїнське життя в 1933 р.’ 17 березня 1934 р.”, *Україна–Польща, 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали*. (Київ: Дух і літера, 2012), 432–433.

⁵² Ірина Дмитришин, “Чому Едуард Еррію нічого не побачив”, *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 листопада 2019 р.)*. (Київ: Видавець Мельник М. Ю., 2020), 137–146.

⁵³ Paul Connerton, “Seven Types of Forgetting”, *Memory Studies* 1, 1 (2008): 60–61.

тривалу перспективу й полягала у поєднанні нищення документальних свідчень учиненого злочину із активним залякуванням свідків, яким недвозначно давали зрозуміти, що вони повинні забути про все побачене. Щодо тих, хто пробував зберегти пам'ять про Голодомор, комуністична влада використовувала репресії. До прикладу, особисті щоденники, що містили оповіді про голод 1932–1933 рр. стали незаперечним доказом “контрреволюційності” партійного слідчого, секретаря партосередку Київської обласної контрольної комісії Дмитра Заволоки та вчительки із Харківщини Олександри Радченко, яких репресували, відповідно, у 1935 і 1945 роках⁵⁴. Хоча більшовицька влада ніколи не оголошувала, що збереження інформації про голод 1932–1933 рр. буде розглядатися як злочин, ніхто із українців не мав у цьому жодного сумніву. У передмові до збірника, до якого увійшли тексти семи щоденників очевидців Голодомору, сучасний український дослідник Ярослав Файзулін підкреслив:

“кожен розумів: щоденник може відіграти й фатальну роль – призвести до арешту, заслання або смерті. Такі побоювання на якомусь із етапів життя з'являлися майже у кожного з цих сімох. Вони робили перерви у записах і навіть вагалися, чи не знищити свої нотатники, але ніяк не наважувалися: ті були частиною їхнього життя, тож кожен рано чи пізно повертався до своїх записів”⁵⁵.

Ніна Лапчинська звернула увагу на те, що фіксування фактів про Голодомор продовжувало уважатися в Україні злочином й після смерті Й. Сталіна, оскільки засуджені за такі вчинки люди отримували відмови у реабілітації до самого кінця існування комуністичного режиму СРСР⁵⁶.

Іншими формами “агресивного стирання” стали приховування, знищення або фальсифікація первинних джерел (актів громадського стану, даних переписів, архівних записів), а також ліквідація або перепланування цвинтарів, на яких були поховані жертви Голодомору: “на братських могилах загиблих від голоду селян прокладали дороги, будували кафе, улаштували дискотеки”⁵⁷. При цьому слід зазначити, що усі ці дії були водночас важливими інструментами і заперечення, і приховування злочину Голодомору.

Особливих масштабів набрали маніпуляції із демографічною інформацією. У 1934 р. відділи запису актів громадського стану передали із відання Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР до Народного комісаріату внутрішніх справ, себто радянської служби державної

⁵⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали, 33.

⁵⁵ “Репресовані” щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні, за редакцією Ярослава Файзуліна. (Київ: Фенікс, 2018), 5.

⁵⁶ Ніна Лапчинська, 33 запитання і відповіді про Голодомор-геноцид. (Дрогобич: “Коло”, 2018), 72.

⁵⁷ Ольга Веселова, “Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні”, *Краєзнавство* 1–2 (2009): 173.

безпеки. 28 вересня 1935 р. опубліковано Постанову РНУ СРСР і ЦК ВКП(б) “Про постановку обліку природного руху населення”, у якій містилося твердження про те, що у попередні роки у відділах записів актів громадського стану діяли “класові вороги” (духовенство та куркулі), які проводячи “контрреволюційну, шкідницьку роботу” зумисно завищували кількість смертей та недообліковували народження, наслідком чого стало хибне уявлення про низький рівень природного приросту населення⁵⁸. Професор Станіслав Кульчицький звернув увагу на два публічні виступи Й. Сталіна, у яких більшовицький диктатор зробив голосливі заяви про зростання чисельності населення СРСР після 1933 р., що без найменшого сумніву, було способом утвердити офіційний наратив про відсутність важких демографічних наслідків Голодомору. За словами С. Кульчицького: *“Щоб припинити циркуляцію чуток про величезні втрати внаслідок голоду, Сталін взяв на себе функцію монопольного інформатора з питань смертності, народжуваності й загальної чисельності населення”*⁵⁹. Матеріали всесоюзного перепису 1937 р. були засекречені, а особи які проводили цей перепис – репресовані⁶⁰.

Комуністичні лідери СРСР обрали тактику “глухої оборони”, яка полягала в повному запереченні самого факту голоду 1932–1933 рр. та відмові від будь-якої дискусії із тими західними політиками чи науковцями, які стверджували протилежне. Однак на початку 1980-х рр. ситуація почала змінюватися. Трансформація офіційного наративу щодо голоду 1932–1933 рр. була викликана намірами української діаспори США та Канади провести масштабні заходи на вшанування 50-річчя Голодомору.

Перші повідомлення про підготовку української діаспори до відзначення 50-річчя голоду 1932–1933 рр. надійшли до Москви наприкінці грудня 1982 р.⁶¹ Центральні органи влади СРСР переслали цю інформацію до Києва. Реагуючи на неї, секретар ЦК КПУ Олександр Капто та керівник КДБ УРСР Степан Муха підготували таємний обіжник “Про пропагандистські та контрпропагандистські заходи на протидію розв’язаній реакційними центрами української еміграції кампанії в зв’язку з продовольчими труднощами, що мали місце на початку 30-х років на Україні”, який 11 лютого 1983 р. завізував перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький. Документ був утриманий у традиційному стилі повного заперечення, зокрема, у ньому йшлося: *“З огляду на те, що нам не вигідно з даного питання вступати у відкриту полеміку з націоналістичними писакми, в даний час зусилля зосереджені на пропаганді у республіці і на зарубіжні країни досягнень сільського господарства Радянської України,*

⁵⁸ Сергій Білан, “Перепис населення 1937 р. як джерело вивчення історії українського селянства у передвоєнну добу”, *Наукові записки з української історії* 32 (2012): 290.

⁵⁹ Станіслав Кульчицький, “Український Голодомор: оцінка втрат”, *Краєзнавство* 4 (2013): 39.

⁶⁰ Сергій Білан, “Перепис населення 1937 р.”, 292.

⁶¹ Володимир В’ятрович, “КГБ проти правди про Голодомор”, 580.

*перетворень в селі, що стали можливими завдяки перемозі колгоспного ладу*⁶². Плановане пропагування “досягнень” сільського господарства УРСР можна оцінити як приклад імплікативного заперечення: радянська сторона у такий спосіб давала зрозуміти, що будь-які оповіді про голод у такій багатій хліборобськими традиціями та ресурсами країні як Україна безпідставні.

Радянське керівництво пильно стежило за представниками української діаспори, які поширювали інформацію про Голодомор. Комітет державної безпеки здійснив низку заходів, які мали перешкодити у такій діяльності. У інформаційних повідомленнях КДБ УРСР від 19 травня та 31 травня 1983 р. керівники спецслужби звітували партійному керівництву, що з метою протидії “наклепницькій кампанії” присвяченій 50-й річниці голоду 1932–1933 рр. в Україні, КДБ готує для західної преси спеціальні матеріали й користуючись “оперативними можливостями” просуває їх “в закордонну прогресивну пресу”⁶³.

Основним методом протидії кампанії поширення відомостей про Голодомор радянська спецслужба обрала дискредитацію керівників Світового конгресу вільних українців та інших середовищ української діаспори, які підіймали питання Голодомору 1932–1933 рр. Радянська пропаганда висунула тезу про те, що обстоюванням зумисного характеру голоду 1932–1933 рр. нібито займаються колишні колаборанти, які співпрацювали із нацистами під час Другої світової війни. У такий спосіб працівники КДБ пробували переключити увагу із інформації про Голодомор на середовище, яке намагалося донести цю інформацію до широкого загалу в країнах Заходу. Подібна тактика для радянських спецслужб була не новою, у 1960-х – 1970-х рр. таємна агентура КДБ у країнах Заходу вже проводила кампанію дезінформації, скеровану на те, аби скомпрометувати українських націоналістів звинуваченнями у “антисемітизмі”. Як переконливо продемонстрував В. В’ятрович, метою цієї спецоперації було “унеможливити контакти між представниками українського та єврейського національних рухів, [...] убезпечитися від їх можливого переростання в активну співпрацю”⁶⁴.

Таємна операція КДБ із дискредитації громадських діячів та науковців, що займалися поширення інформації про трагічні наслідки Голодомору в Україні, та заперечення самого факту голоду 1932–1933 рр., отримала кодову назву “Фарисей”. Стратегічну модель цієї операції сучасний український дослідник В. Бабка описує наступним чином: “спростування невідгідних образів історичної пам’яті; дискредитація носіїв історичної пам’яті; представлення альтернативних образів”⁶⁵. Крім цього, через свою агентуру

⁶² Джеймс Мейс, “Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.)”, *Український історичний журнал* 1 (1995): 35.

⁶³ Василь Даниленко, “Документи з історії боротьби КДБ УРСР”, 68–69.

⁶⁴ Володимир В’ятрович, “Кухня антисемітизму від КГБ”, *Історія із грифом “Секретно”*. *Українське XX століття*. (Львів: Часопис, 2013), 507.

⁶⁵ Володимир Бабка, “Історична пам’ять доби Перебудови в Україні: вектори трансформації”, 231.

КДБ здійснював заходи, що мали посилити протистояння між двома відлами Організації Українських Націоналістів, так аби під час відзначення 50-річчя голоду 1932–1933 рр. українські організації в діаспорі не змогли виступити консолідованим фронтом⁶⁶.

Отримавши інформацію про те, що *“оунівці роблять спроби через родичів, які мешкають в УРСР та інші зв’язки збирати інформацію про осіб, які померли в 1932–1933 рр., для того, щоб включити їх до списків ‘жертв штучного голоду’”*, Перше управління КДБ УРСР розробило 28 червня 1983 р. спеціальний план оперативно-службових заходів, відповідно до якого основні підрозділи спецслужби мали протидіяти збору інформації про голод 1932–1933 рр. безпосередньо на території України⁶⁷.

Офіційний погляд Радянського Союзу на Голодомор представив посол СРСР в Канаді Олександр Яковлев, який 23 квітня 1983 р. поширив прес-реліз, в якому заявляв, що голоду 1932–1933 рр. в Україні взагалі не було. Документ стверджував, що в той час Україна переживала лише певні труднощі спричинені засухою, а українське куркульство вчиняло акти терору проти прибічників радянської влади:

*“Те, що відбулося на Україні навіть близько не нагадувало загального лиха, ледве не національної трагедії, як про це пишуть у канадській пресі найзапекліші антирадянщики. Навпаки, переважала атмосфера ударної праці та безпрецедентного ентузіазму, оскільки народ приступив до виконання великих економічних і соціальних планів”*⁶⁸.

Реліз розіслали в усі великі газети Канади, на радіо та телебачення, в університети, членам парламенту та відомим політикам. 5 липня 1983 р. посольство СРСР в Канаді висловило протест проти планів спорудити в центрі Едмонтону монумент для увічнення пам’яті про жертв Голодомору. У такий спосіб, радянська сторона давала чіткий сигнал, що підтримка урядом Канади українського нарративу про Голодомор погіршить відносини СРСР із Канадою.

10 жовтня 1983 р. на Генеральній Асамблеї ООН в Нью-Йорку виступив представник делегації УРСР в ООН, завідувач відділу зарубіжної історіографії і проблем ідеологічної боротьби Інституту історії України АН УРСР, доктор історичних наук Іван Хміль (1923–2003), який заперечив інформацію про голод 1932–1933 рр. Радянський науковець назвав Голодомор вигадкою українських націоналістів, які під час Другої світової війни співпрацювали із нацистами⁶⁹. За словами І. Хміля, переселившись після війни до США, ці націоналісти, пробували створити собі образ *“жертв радянського режиму”*, з тим, аби уникнути

⁶⁶ Василь Даниленко, *“Документи з історії боротьби КДБ УРСР”*, 74, 80.

⁶⁷ Василь Даниленко, *“Документи з історії боротьби КДБ УРСР”*, 69–70.

⁶⁸ Цит. за: *Международная комиссия по расследованию голода...*, 118.

⁶⁹ Віктор Гудзь, *“Вітчизняні історики про інформаційну блокаду”*, 38.

відповідальності за вчинені під час війни воєнні злочини⁷⁰. Водночас із тим, І. Хміль звернувся до науковців Українського науково-дослідного інституту при Гарвардському університеті із неофіційною пропозицією “*облишити виконання [...] програми досліджень Голодомору в Україні, а натомість отримати доступ до всіх архівних документів часів козаччини*”⁷¹.

Ведучи демагогічну кампанія заперечення голоду 1932–1933 рр. радянські чиновники намагалися перевести обговорення в русло протистояння соціалістичної та капіталістичної систем. Завідувач відділом агітації і пропаганди ЦК КПУ Леонід Кравчук, який згодом став першим президентом незалежної України, у скерованій до відділу міжнародної інформації ЦК КПРС доповідній записці від 6 листопада 1983 р., пропонував: “у зв’язку з підключенням до кампанії про ‘голод’ адміністрації США і особисто Рейгана, на наш погляд, можливі окремі публікації про її злобно-спекулятивний характер з наведенням фактів не придуманого, а реального голоду в ряді латиноамериканських країн, пограбованих американським імперіалізмом, та й в самих США – серед сільськогосподарських робітників, ряду національних меншин і расових груп”⁷². Пропозиція Л. Кравчука цілковито вкладалася у вже апробовану більшовицькою пропагандою у 1930-х рр. схему заперечення Голодомору через перенесення відповідальності.

Другий етап кампанії заперечення Голодомору у 1980-х рр. почався після того, як у січні 1985 р. згідно із рішенням Конгресу США була створена спеціальна комісія, яка мала дослідити факти голоду 1932–1933 рр. в Україні, а наступного 1986 р. вийшла друком присвячена Голодомору монографія Роберта Конквеста “Жнива скорботи” (*Harvest Sorrow*)⁷³. У 1987 р. своєрідною відповіддю на наукові дослідження Р. Конквеста, Дж. Мейса, Р. Сербина та Б. Кравченка став вихід у світ книги канадського журналіста та профспілкового діяча Дагласа Тоттла (1944–2003) “Омана, голод і фашизм: міф українського геноциду від Гітлера до Гарварду”⁷⁴. Як виявилось вже після розпаду СРСР, цю публікацію на замовлення комуністичного режиму в Москві понад два роки

⁷⁰ Американський політолог українського походження Ярослав Білинський (нар. 1932) логічно зауважив, що навіть якщо хтось із осіб, які були прихильниками концепції Голодомору й був причетним до злочинів проти євреїв, наприклад погромів 1919 р. чи переслідувань євреїв у роки німецької окупації України, питання його персональної відповідальності перед законом та відповідальності більшовиків за Голодомор повинні бути чітко розділені. Див.: Yaroslav Bilinsky, “Was the Ukrainian famine of 1932–1933 genocide?” *Journal of Genocide Research* 1 (2) (1999): 152–153.

⁷¹ Андрій Козицький, *Геноцид та політика масового винищення*, 192.

⁷² Дмитро Веденєєв і Дмитро Будков, *Заручниця глобального протистояння. Трагедія Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні у контексті холодної війни (1945–1991 рр.)*. (Київ: Дорадо-Друк, 2013), 152–153.

⁷³ Володимир В’ятрович, “КГБ проти правди про Голодомор”, 585.

⁷⁴ Douglas Tottle, *Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*. (Toronto: Progress Books, 1987). 167 p.

готував цілий колектив авторів. Перший варіант рукопису книги, авторами якого заступник завідувача Міжнародним відділом ЦК КПРС Анатолій Черняєв називав “канадських комуністів”, у вересні 1985 р. надіслали для рецензування до Києва, де його здійснили три академічні наукові інститути: Інститут історії партії при ЦК КПУ, Інститут історії АН УРСР та Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР⁷⁵.

Як можна судити із тексту книги, принаймні частину матеріалів для неї підготували працівники КДБ (йшлося про документи, які зберігалися у закритих для звичайних дослідників архівах радянської спецслужби). Колективна праця підписана іменем Д. Тоттла ставила під сумнів вірогідність джерел, які використовували комісія Сенату США та Р. Конквест, а також розгорнуто обстоювала тезу, що головними прихильниками кампанії поширення інформації про Голодомор є “українські фашисти”, які в такий спосіб пробують “затмарити” власні злочини вчинені під час Другої світової війни⁷⁶. Гарвардський університет автори книги назвали “центром антирадянських досліджень, студій та програм”, які буцімто проводилися у співпраці із розвідувальними та військовими службами США⁷⁷. Помітна частина книги була присвячена запереченню публікацій про голод в СРСР, що з’явилися у виданнях концерну Вільяма Рендольфа Герста (1863–1951), а також висвітленню зв’язків цього американського медіа-магната із німецькими нацистами⁷⁸. Так само багато уваги книга приділила критиці ілюстрацій до англійського видання книги Евальда Амменде “Людське життя у Росії”⁷⁹. Окремий розділ автори “Омани, голоду і фашизму” присвятили спростуванню підрахунків чисельності жертв голоду 1932–1933 рр.⁸⁰ Утім, це спростування мало дуже специфічну форму: навіть не пробуючи аналізувати наведених дослідниками Голодомору цифр, автори книги вдалися до пошуків пов’язань із нацистами усіх дванадцяти авторів, оцінки кількості жертв голоду 1932–1933 рр. яких навела Дана Дальрімпл (1932–2018) у своїй відомій таблиці 1964 р.⁸¹ Зменшення числа етнічних українців в УСРР у другій половині 1930-х рр. у публікації пояснювалося “зміною декларованої національності, міжнаціональними шлюбами, асиміляцією, міграціями та ін.”⁸².

Причинам голоду 1932–1933 рр. автори книги називали об’єктивні труднощі періоду трансформації, організаційну слабкість нещодавно створених колгоспів, відсутність досвідчених кадрів та сільськогосподарської техніки, саботаж зі сторони куркулів та посуху. Цікаво, що заперечуючи злочини більшовиків, автори

⁷⁵ Людмила Гриневич, “Від заперечення до вимушеного визнання”, 232.

⁷⁶ Douglas Tottle, *Fraud, Famine and Fascism*, 36–37.

⁷⁷ Douglas Tottle, *Fraud, Famine and Fascism*, 57.

⁷⁸ Douglas Tottle, *Fraud, Famine and Fascism*, 5–12, 13–15.

⁷⁹ Douglas Tottle, *Fraud, Famine and Fascism*, 23–28, 30–34.

⁸⁰ Douglas Tottle, *Fraud, Famine and Fascism*, 45–55.

⁸¹ Dana Dalrymple, “The Soviet Famine 1932–1934”, *Soviet Studies* XV, 3 (1964): 259–260.

⁸² Douglas Tottle, *Fraud, Famine and Fascism*, 72.

“Омани, голоду і фашизму” прямо покликалися на публікації Л. Фішера, який виступав із запереченням Голодомору ще у середині 1930-х рр.⁸³

На книгу Д. Тоттла звернули увагу члени Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр., яка була створена у лютому 1988 р. з ініціативи Світового конгресу вільних українців. Комісія запропонувала Д. Тоттлові виступити зі своїми аргументами під час обговорення характеру голоду 1932–1933 рр., але формальний автор книги, який вочевидь не володів достатніми знаннями для відкритої дискусії на цю тему, ігнорував запрошення. Згадка про це увійшла до офіційного підсумкового звіту Міжнародної комісії⁸⁴.

Пропагандистський та ненауковий характер книги Д. Тоттла був настільки очевидним для фахівців, що ніхто із відомих західних дослідників голоду 1932–1933 рр. у своїх студіях ніколи на неї не покликався. Поряд із тим, попри свою примітивність “Омана, голод і фашизм” час до часу ставала джерелом натхнення для чергових спроб заперечення Голодомору, щоправда, у переважній більшості лише таких, до яких вдавалися різноманітні політичні фріки, на зразок активіста Комуністичної партії марксистів-леніністів-революціонерів Швеції Маріо Соуса⁸⁵. У липні 2020 р. книгу Д. Тоттла у невідомому місці перевидав невідомий видавець⁸⁶.

Крім видання книги Д. Тоттла радянська спецслужба інспірувала кілька пресових публікацій у США та Канаді. Так, зокрема, у лютому та березні 1987 р. у газеті американської Прогресивної ліберальної партії “Челлендж” (*Challenge*), яка виходила у Нью-Йорку, з’явилися перші дві частини великої публікації, що заперечувала Голодомор в Україні⁸⁷. 12 січня 1988 р. нью-йоркська газета “Віллідж Войс” (*Village Voice*) вмістила велику статтю журналіста Джефа Коплона “У пошуках радянського Голокосту: голод 55-літньої давнини живить правдицю”⁸⁸. У березні 1988 р. ще одна стаття цього ж автора “Переписуючи історію: як українські націоналісти нав’язують свою підліковану історію учням старших класів” з’явилася у часописі “Кепітал реджіон” (*Capital Region*)⁸⁹. У обох публікаціях автор критикував книгу “Жнива скорботи” та фільм “Жнива

⁸³ Douglas Tottle, *Fraud, Famine and Fascism*, 7, 9.

⁸⁴ *Международная комиссия по расследованию голода на Украине*, 19.

⁸⁵ Mario Sousa, “Lies Concerning the History of the Soviet Union”, *Northstar Compass*, доступ 28 квітня 2021, <https://www.northstarcompass.org/nsc9912/lies.htm>

⁸⁶ Douglas Tottle, *Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*. 2020. 229 p.

⁸⁷ “The Hoax of the man-Made Ukraine famine of 1932–33”, *Challenge*, 25 February, 1987: 11, 13–14; “Conquest Book Lies About 1932–33 Ukraine Famine”, *Challenge*, 4 March, 1987: 10–13. Газета мала також й видання іспанською мовою під назвою “Desafío”. Загалом протягом року у обох варіантах газети було опубліковано шість матеріалів із запереченням Голодомору.

⁸⁸ Jeff Coplon, “In Search of a Soviet Holocaust: A 55-Year-Old Famine Feeds the Right”, *Village Voice*, 12 January, 1988: 28, 30–33.

⁸⁹ Jeff Coplon, “Rewriting History. How Ukrainian nationalists imposed their doctored history on our high-school students”, *Capital Region* 3 (March), 1988: 44–46, 66.

розпачу”, а також протестував проти запровадження до шкільних програм департаменту освіти Нью-Йорка уроків з історії голоду 1932–1933 рр. Дж. Коплон твердив, що голод 1932–1933 рр. не мав штучного походження і не був спрямований проти українців. Науковою кваліфікацією Дж. Коплон не володів, як журналіст займався шоу бізнесом та спортивними оглядами, тим не менше його публікації викликали полеміку на сторінках “Кепітал реджіон”⁹⁰.

Діючи у порозумінні із КДБ СРСР радянське Агентство преси “Новини” розмістило матеріали, що заперечували Голодомор, на сторінках впливових канадських газет “Торонто сан” (*Toronto Sun*), “Сітізен” (*The Citizen*), “Глоб енд мейл” (*Globe and Mail*), а також у радіопередачах понад 50 канадських радіостанцій, що виходили в ефір в ультракороткому діапазоні хвиль⁹¹.

Наприкінці 1986 р. ЦК КПУ прийняв рішення створити спеціальну комісію дослідників, яка отримала завдання підготувати радянську відповідь на висновки Комісії Конгресу США під керівництвом Дж. Мейса, які ще тільки мали з’явитися. До роботи у цій комісії залучили працівників Інституту історії партії при ЦК КПУ, яким надали доступ до архівів, що раніше були закриті для дослідників. Реагуючи за партійною вказівкою на створення Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. під керівництвом Джейкоба Сандберга, із листом протесту 14 жовтня 1988 р. виступили восьмеро юристів та істориків, що працювали в структурах Академії наук УРСР. Висновки Міжнародної комісії вони апріорно оголосили політичними та ненауковими⁹².

У другій половині 1980-х рр. комуністичний режим Москви був змушений оновити пропагандистський наратив заперечення Голодомору для внутрішнього використання усередині СРСР. Зважаючи на той факт, що опозиційні політичні сили (Народний рух України, Українська Гельсінська Спілка, Спілка незалежної української молоді та ін.), які виникли в Україні наприкінці 1980-х рр., почали відкрито ставити питання про причини Голодомору, партійні керівники СРСР вирішили виробити новий офіційний погляд на голод 1932–1933 рр., якого мали б надалі дотримуватися усі офіційні органи влади. Оскільки надалі ігнорувати та заперечувати факти стало неможливо, партійна верхівка вирішила усе ж визнати що голод 1932–1933 рр. був, однак пояснювати його “відступом від ленінських принципів кооперативної політики” та “викривлення справжнього соціалізму”. Визнаючи, що Й. Сталін допустив певні помилки, партійні керівники однак продовжували заперечувати наявність злого умислу в діях вищого державного керівництва СРСР початку 1930-х рр.

⁹⁰ William J. Larkin, “Responding to ‘Rewriting History’”, *Capital Region* 5 (May), 1988: 6, 42; Ann Mogtier, “Dangerous revisions”, *Capital Region* 6 (June), 1988: 6. Часопис також вмістив листи Українського конгресового комітету та Олександра Мандича, а також репліки на них Дж. Коплона.

⁹¹ Дмитро Веденєєв і Дмитро Будков, *Заручниця глобального протистояння*, 163.

⁹² Юрій Шаповал, “Історична пам’ять про Голодомор: втрата і віднайдення”, *Культура історичної пам’яті: європейський та український досвід*, за редакцією Юрія Шаповала. (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013), 160.

На думку української дослідниці Людмили Гриневич, сигналом про зміну офіційного нарративу у питанні колективізації та голоду 1932–1933 рр. стала стаття відомого російського історика-аграрника Віктора Данилова (1925–2004) “Жовтень та аграрна політика партії”, що з’явилася у листопаді 1987 р. у офіційному журналі ЦК КПРС “Комуніст” (*Коммунист*)⁹³. Л. Гриневич відзначала:

“Пропонована “нова історична схема” явно ґрунтувалася на ленінській формулі “крок уперед – два кроки назад”. Відмова від райдужних оцінок ситуації на селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. і навіть визнання факту голоду 1932–1933 рр. супроводжувалися категоричними твердженнями про те, що винуватцем трагедії була не система влади і не правляча Комуністична партія, а лише “порушення принципів ленінського кооперативного плану” Й. Сталіним. Визнання “надмірного форсування колективізації”, “методів грубого тиску при створенні колгоспів”, “широкого використання “розкуркулєння” і навіть породжених ними “протестів селян аж до збройних повстань” доповнювалися тезами про безумовну лояльність радянській владі більшості селян [...]. Принципово важливим було пропоноване тлумачення голоду 1932–1933 рр. як спільного горя радянських народів – “України, Дону і Кубані, Середнього і Нижнього Поволжя, Південного Уралу і Казахстану”⁹⁴.

У загальних рисах цей новий нарратив заперечення Голодомору майже не змінився протягом наступних тридцяти років.

Першим українським радянським партійним функціонером, який публічно зробив обережну згадку про голод 1932–1933 рр. став В. Щербицький. Факт голоду було визнано 25 грудня 1987 р. в доповіді присвяченій 70-річчю встановлення в Україні радянської влади (днем пізніше текст доповіді надрукувала газета “Радянська Україна”). За словами В. Щербицького:

“Невиправдане форсування темпів, переважно адміністративні методи керівництва, грубі порушення принципу добровільності, викривлення лінії відносно середняків та у боротьбі проти куркульства дуже ускладнили ситуацію на селі. Додалася ще й сильна засуха. Усе це обумовило серйозні продовольчі труднощі наприкінці 1932 – на початку 1933 р., а у низці сільських місцевостей й голод”⁹⁵.

Водночас партійний функціонер наголосив на тому, що “Радянський уряд у тих умовах зробив усе можливе, щоб допомогли населення України, Дону і Кубані, Поволжя, Південного Уралу та Казахстану, яке постраждало від цього лиха”⁹⁶. Публічний виступ із визнанням факту голоду та пояснення його причини, мав на меті випередити оцінки Голодомору, які, як очікували у Кремлі, саме мала оприлюднити Комісія Конгресу США з питань вивчення Голодомору 1932–1933 рр. Згідно із існуючою в УРСР традицією важливі питання суспільного

⁹³ Віктор Данилов, “Октябрь и аграрная политика партии”, *Коммунист* 16 (1987): 29–38.

⁹⁴ Людмила Гриневич, “Від заперечення до вимушеного визнання”, 234.

⁹⁵ *Коммунист України* 1 (1988), 6.

⁹⁶ Там само.

життя отримували загальнообов'язкове трактування, яким саме й була оцінка В. Щербицького.

Остаточна легітимізація нового радянського офіційного нарративу щодо Голодомору відбулася 26 січня 1990 р., коли ЦК КПУ прийняло постанову “Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних із ним архівних матеріалів”. Визнавши тривале замовчування факту голоду, постанова пояснювала його “злочинним курсом Сталіна та його найближчого оточення (Молотова, Кагановича)”, який полягав у “згубній для селянства хлібозаготівельній політиці”. Додатковими чинниками, які накладаються на політику загальносоюзного центру посили трагічні наслідки голоду, нібито стали “низька культура землеробства, слабка технічна база колгоспів та інші причини”. У постанові наголошувалося, що голод 1932–1933 рр. був “спільним горем” народів СРСР⁹⁷. Хоча постанова й відзначала відповідальність республіканського керівництва України, але водночас наголошувала, що багато чесних комуністів були противними сталінського курсу й усіма силами намагалися полегшити долю голодуючих.

Заперечення Голодомору у сучасній Росії

Після розпаду Радянського Союзу традиція заперечення Голодомору була продовжена у Російській Федерації, яка проголосила себе спадкоємницею СРСР. У період перебування на посту президента Російської Федерації Бориса Єльцина буквально заперечення голоду 1932–1933 рр. трансформувалося у заперечення геноцидного характеру цього злочину та заперечення його антиукраїнської спрямованості. Російські науковці у 1990-х рр. розглядали голод 1932–1933 рр. лише як один із епізодів тривалого у часі процесу “розселяння” (раскрестьянивания) колишньої Російської імперії. Український історик В. Гудзь влучно відзначив, що російська історична наука традиційно приділяла більше уваги соціальним, а не демографічним наслідкам голоду 1932–1933 рр. Для російських науковців важливішим видавалося руйнування традиційного сільського укладу життя, нищення специфічної хліборобської самосвідомості, аніж смерть конкретних людей. Такі оцінки цілком вписувалися у парадигму, задану ще у 1960-х рр. російськими письменниками, що належали до напрямку “сільської прози” (деревенской прозы)⁹⁸.

Перший консолідований виступ російських істориків проти геноцидної кваліфікації Голодомору відбувся після проведеної у вересні 1993 р. у Києві Міжнародної конференції присвяченої 60-річчю голоду 1932–1933 рр. Російські дослідники, які взяли участь у роботі конференції, у своїх доповідях дотримувалися оцінки, що Голодомор в Україні став лише локальним проявом

⁹⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів, 3–4.

⁹⁸ Віктор Гудзь, “Науковий дискурс з проблеми Голодомору в контексті формування української та російської моделей державного патріотизму”, 216.

загальносоюзної політики комуністичного режиму СРСР й не мав якоїсь місцевої специфіки. У наступному році російські учасники конференції у Києві опублікували спільного листа із додатковими поясненнями своєї позиції щодо Голодомору. Голод 1932–1933 рр. вони називали наслідком антикризової, себто вимушеної політики сталінського керівництва, яка не мала жодної антиукраїнської спрямованості. Другою принциповою тезою, яку обстоювали російські науковці, стало твердження про те, “загальноселянська трагедія у всіх регіонах, що її пережили, по суті була ідентичною”⁹⁹. Таким чином російська оцінка Голодомору зводилася до того, щоб визнати його свого роду “нещасним випадком на виробництві”. Відповідно до запропонованої логіки, голод 1932–1933 рр. спричинило бажання Кремля провести пришвидшеними темпами індустріалізацію у бідній та відсталій країні. При цьому, як наголошували російські науковці, Й. Сталін діяв в умовах крайньої необхідності, бо форсовані темпи індустріалізації нібито зумовлювалися загрозою воєнного вторгнення до СРСР.

Ставлення до Голодомору в Росії почало змінюватися після приходу до влади Володимира Путіна. Особливою активністю заперечення Голодомору в Російській Федерації відзначався період 2008–2009 рр. У квітні 2008 р. нижня палата Державної думи Росії прийняла спеціальну заяву, в якій заперечила проти кваліфікації голоду 1932–1933 рр. як геноциду українців.

На міжнародній арені Кремль також проявляв послідовність та наполегливість у запереченні вчиненого у 1932–1933 рр. злочину. Завдяки оприлюдненому на сайті “Вікілікс” листуванню американських дипломатів, стало відомо, що у 2008 р. Росія застерігала Азербайджан, а у 2009 р. – Ізраїль, від визнання Голодомору актом геноциду. До оприлюднення фактів тиску Росії на Азербайджан та інші країни спричинився принц Ендрю герцог Йоркський із Великобританії. Принц переказав послу США у Киргизстані Тетяні Гфьоллер слова президента Азербайджану Ільхама Алієва, який повідомив, що російський президент Дмитро Медведєв погрожував йому: “Якщо Баку визнає Голодомор актом геноциду, то про Нагірний Карабах може забути назавжди!”. За словами принца Ендрю, усі голови держав регіону, який він відвідав (Кавказ та колишні радянські республіки Центральної Азії), крім президента Киргизстану Курманбека Бакієва, підтвердили, що вони отримували із Москви подібні сигнали про неприпустимість визнання Голодомору актом геноциду¹⁰⁰. У жовтні 2008 р. постійний представник Російської Федерації при ООН Віталій Чуркін заблокував спробу представників України включити питання про Голодомор в порядок денний Генеральної Асамблеї ООН, а президент Росії Дмитро Медведєв відмовився

⁹⁹ Ілья Зеленин, Николай Ивницкий, Виктор Кондрашин, Евгений Осколков, “О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине”, *Отечественная история* 6 (1994): 256.

¹⁰⁰ “Candid Discussion with Prince Andrew on the Kyrgyz Economy and the Great Game. 2008 October 29”, *Public Library of US Diplomacy*, доступно 28 квітня 2021, https://wikileaks.org/plusd/cables/08BISHKEK1095_a.html

взяти участь в офіційних заходах, які мали відбутися у листопаді 2008 р. у Києві з нагоди 75-ї річниці голоду 1932–1933 рр. Російський президент не обмежився однією лише відмовою і оприлюднив 14 листопада 2008 р. листа із власним трактуванням подій 1930-х рр., у якому, зокрема, йшлося:

“Голод 1932–1933 років у Радянському Союзі не був спрямований на знищення будь-якої окремої нації. Він став наслідком засухи і насильницької колективізації та розкуркуллення, що проводилися відносно всієї країни, а не однієї тільки України. Загинули мільйони жителів Середнього і Нижнього Поволжя, Північного Кавказу, Центрального Чорнозем’я, Південного Уралу, Західного Сибіру, Казахстану, Білорусі. Ми не виправдуємо репресій сталінського режиму щодо всього радянського народу. Але говорити про те, що існувала мета знищення українців, – це значить суперечити фактам і намагатися додати націоналістичний підтекст спільній трагедії”¹⁰¹.

Характерною ознакою заперечення Голодомору у Росії у другій половині 2000-х рр. стала його дворівневість: поряд із завуальованим запереченням академічного характеру, з’явився агресивний пропагандистський наратив полемічно-публіцистичного заперечення. Це войовниче псевдоісторичне заперечення Голодомору призначалося насамперед для “внутрішнього споживання” – для тих громадян Російської Федерації, які відчували ностальгію за радянським періодом у історії країни й апріорно позитивно оцінювали всі аспекти сталінської внутрішньої та зовнішньої політики. Крім цього, бруталне заперечення Голодомору, яке поєднувалося із винятково грубим приниженням і висміюванням українців як нації, відіграло роль інструмента психологічної мобілізації прихильників політики В. Путіна відносно країн Заходу. У кривому дзеркалі російської пропаганди прозахідний курс України періоду президентства Віктора Ющенка був представлений як інтрига Заходу проти Росії. Сформований у СРСР ще у 1980-х рр. наратив про Голодомор як “вигадку українських націоналістів зі США та Канади” дуже добре вписувався у такі уявлення.

Новою ідеєю, яку почали використовувати у Російській Федерації для заперечення Голодомору у період правління В. Путіна, стала концепція перманентності голоду в СРСР на зламі 1920-х–1930-х рр. Опублікований у Російській Федерації у 2009 р. збірник документів, які на думку його укладачів мали заперечити геноцидний характер Голодомору, датував “голод в СРСР” 1930–1934 рр.¹⁰² Ще ширші хронологічні рамки “голоду в СРСР” визначила багатотомова публікація документів та матеріалів, що вийшла у Росії під редакцією відомого російського дослідника сільського господарства

¹⁰¹ Цит. за: Віталій Головченко і Микола Дорошко, “Голодомор 1932–33 рр. в Україні як геноцид: проблема міжнародного визнання”, *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка* 1(46) (2017): 8.

¹⁰² *Голод в ССРСР: 1930–1934 гг.*, составили О. А. Антипова и др. (Москва: Федеральное архивное агентство, 2009). 518 с.

В. Кондрашина. У ній голод був датований 1929–1934 рр.¹⁰³ Таким чином російські науковці пробували довести, що голод не був чимось надзвичайним для СРСР періоду кінця 1920-х – першої половини 1930-х рр., а отже й не може йтися про умисність Голодомору. Датуючи голод довшим періодом, аніж він тривав насправді, противники його геноцидної інтерпретації намагалися показати, що події 1932–1933 рр. буцімто зумовили об'єктивні тенденції, які існували ще до Голодомору й продовжували впливати на життя людей й після нього. У методологічному плані таке імплікативне заперечення Голодомору має виразні риси тривілізації злочину, і є спробою довести, що у 1932–1933 рр. в Україні не сталося нічого надзвичайного. Спроби баналізувати, “розмазати у часі” голод, ігноруючи його інтенсивність та трагічні наслідки саме в Україні, були скеровані не лише на те, щоб поставити під сумнів геноцидну кваліфікацію Голодомору. Додатковою метою цих дій було формування альтернативного наративу голоду 1932–1933 рр.

Позицію, яку на початку ХХІ ст. зайняли щодо Голодомору російські академічні науковці, В. Кондрашин підсумував наступним чином: “*Існуючі у даний момент публікації російських істориків та їх колег із Казахстану, Киргизії, Білорусії дозволяють з повною упевненістю зробити висновок, що у тому чи іншому ступені в 1929–1934 рр. голодувало практично все сільське та міське населення СРСР*”¹⁰⁴. Застосовуючи таку логіку, можна заявити, до прикладу, що, тою чи іншою мірою для різних народів (наприклад китайців та греків) Друга світова війна тривала у 1937–1948 рр.

У 2008 р. В. Кондрашин опублікував монографію, присвячену голоду 1932–1933 рр.¹⁰⁵ Доповнене друге видання цієї праці вийшло у 2018 р.¹⁰⁶ Хоча праця російського ученого формально була присвячена перебігу голоду 1932–1933 рр. у російському селі, помітну частину книги він присвятив полеміці із українською історіографією Голодомору. Російський учений заперечував “*національну інтерпретацію*” Голодомору, наполягаючи, що немає підстав уважати, що більшовицька влада у 1932–1933 рр. свідомо та організовано нищила українців.

Пропагандистський наратив заперечення Голодомору у сучасній Росії представлений низкою видань популярного характеру¹⁰⁷. Прикметно, що жоден

¹⁰³ *Голод в СССР 1929–1934*, за редакцией Виктора Кондрашина и др. Т. 1–3 (в 4-х кн.). (Москва: Международный фонд Демократия, 2011–2013).

¹⁰⁴ Виктор Кондрашин, “Голод 1932–1933 годов – общая трагедия народов СССР”, *Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского* 11(15). (2009): 118.

¹⁰⁵ Виктор Кондрашин, *Голод 1932–1933 гг.: Трагедия российской деревни*. (Москва: Политическая энциклопедия, 2008). 519 с.

¹⁰⁶ Виктор Кондрашин, *Голод 1932–1933 гг.: Трагедия российской деревни*. (Москва: Политическая энциклопедия, 2018). 566 с.

¹⁰⁷ Сигизмунд Миронин, “*Голодомор*” на Руси. (Москва: Алгоритм, 2008). 224 с.; Юрий Мухин, *Кликуши голодомора*. (Москва: Яуза-пресс, 2009). 288 с.; Иван Чигирин, *Миф и правда о “сталинском голодоморе”*. (Великие Луки: Политика, 2009). 92 с.; Юрий Шевцов, *Новая идеология: голодомор*. (Москва: Европа, 2009). 184 с.; Елена Прудникова и Иван Чигирин, *Мифология “голодомора”*. (Москва: ОЛМА Медиа-груп, 2013). 528 с.

із авторів видань, які взялися заперечувати Голодомор, ніколи раніше не займався вивченням геноцидів, аграрної чи економічної політики сталінського режиму. Поряд із тим, Юрій Мухін, Олена Пруднікова та Іван Чигирін, що активно заперечують Голодомор, раніше вже брали участь у антипольській пропагандистській кампанії, заперечуючи відповідальність СРСР за розстріл польських офіцерів у Катині навесні 1940 р.¹⁰⁸

Особливо драстичних форм російське пропагандистське заперечення Голодомору набувало у публікаціях, розміщених у мережі Інтернет, специфіка функціонування якої дозволяє вільно висловлювати найбільш суперечливі твердження та думки. Той факт, що світова мережа є головною рушійною силою для неґаціоністів, вже відзначала низка західних науковців (Баррі Беннет, Раффі Берг, Кеннет Лассон)¹⁰⁹. Опубліковані російськими авторами у світовій павутині тексти із запереченнями Голодомору вирізнялися емоційністю та радикалізмом, а за своєю формою дуже часто представляли типову мову ненависті.

Рівень аргументації та полеміки переважаючої більшості присвячених запереченню Голодомору інтернет-публікацій російських авторів був настільки низьким, що цілком очевидно вони були розраховані лише на таку частину аудиторії, яка вже мала стійке негативне ставлення до оцінки Голодомору. По суті тексти такого плану мали завдання лише закріплювати психологічні установки, тому апелювали до культурних кодів, характерних для прихильників радянської культури: Голодомор “*винайдено*” у США; свідчення перед комісією Конгресу США, яка вивчала голод 1932–1933 рр., давали лише члени ОУН та нацистські посіпаки (*нацистские пособники*); голод спричинило місцеве керівництво УСРР, яке діючи таємно від Москви вилучало значно більше хліба, аніж було заплановано, оскільки займалося його контрабандою за кордон; основна частина жертв Голодомору померла від мікотоксикозу через отруєння зерном, яке зіпсувалося через грубе порушення умов його зберігання, у цих умовах вилучення отруєного зерна владою було спробою порятувати українців¹¹⁰ та ін.

Негуючи факт Голодомору російські публіцисти та блогери вдавалися не лише до прямого та інтерпретаційного, але й імплікативного заперечення. До прикладу, популярним стало твердження, що одночасно із голодом 1932–1933 рр. в Україні, відбувся ще один голод у США, де його жертвами стали принаймні 5 мільйонів людей. Крім цього, приблизно у той же час багато людей у США

¹⁰⁸ Юрій Мухін, *Катынский детектив*. (Москва: “Светотон”, 1995). 176 с.; Юрій Мухін, *Антироссийская подлость. Расследование фальсификации катынского дела Польшей и Генеральной прокуратурой России с целью разжечь ненависть поляков к русским*. (Москва: “Крымский мост-9Д”, “Форум”, 2003). 762 с.

¹⁰⁹ Barry Bennett, “The Holocaust: Denial and Memory”, *Humanist* 57, 3 (1997): 6–8; Raffi Berg, “The Fight against Holocaust Denial Lasso Kenneth. Defending Truth: Legal and Psychological Aspects of Holocaust Denial”, *Current Psychology* 26, 3 (2007): 223–266.

¹¹⁰ Алексей Кунгуров, “Делай что должен, и будет что будет”, *Blog in LiveJournal*, доступно 28 квітня 2021, <https://kungurov.livejournal.com/tag/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80>

нібито померли на громадських роботах, організованих під час Великої депресії. Називаючи ці громадські роботи “американським ГУЛАГом”, російські пропагандисти стверджують, що “через нього пройшли 8,5 млн осіб”¹¹¹.

Окрему групу російських заперечень Голодомору складають відверті та цинічні знущання зі страждань українців під час голоду 1932–1933 рр. Метою таких публікацій є викликати дискомфорт в українських читачів, так, щоб в людини не виникало бажання відчувати солідарність із жертвами Голодомору-геноциду. Найпоширенішим сюжетом для таких публікацій є людоджерство та труподство, які, буцімто, особливо були притаманні українцям у 1930-х рр.

Заперечуючи Голодомор на початку ХХІ ст., помітна частина російських авторів не приховувала того, що робила це, зважаючи насамперед на те місце, яке займає пам’ять про голод 1932–1933 рр. у процесах формування української політичної нації та утвердження самосвідомості громадян незалежної Української держави¹¹². Критичний аналіз частини ідеологем, які російські публіцисти протягом 2000-х рр. використовували для заперечення Голодомору, здійснила українська професор Валентина Борисенко¹¹³.

Відповіддю на судовий процес проти творців Голодомору, який відбувся в Україні на початку 2010 р., став черговий етап радикалізації російського дискурсу заперечення Голодомору. Цей етап можна визначити як повернення до практики “агресивного стирання”. У грудні 2011 р. Російська Федерація заборонила поширення на своїй території трьох книг, що висвітлювали український погляд на голод 1932–1933 рр. Зокрема, у Росії заборонили книгу із матеріалами судової справи 2010 р. проти винуватців Голодомору, а також дослідження з історії Голодомору Володимира Василенка “Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка” та Василя Марочка “Геноцид українців”. У травні 2015 р. у перелік забороненої літератури Росія внесено роботу Рафала Лемкіна “Радянський геноцид в Україні”. Усі ці публікації були оголошені екстремістськими.

Основні наративи заперечення Голодомору

Основні положення прихильників заперечення Голодомору зводяться до чотирнадцяти наступних тез:

1. Причиною голоду 1932–1933 рр. був неврожай, викликаний природними умовами. Зібраного у 1932 р. хліба було недостатньо для того, щоб уникнути голоду, навіть якби не відбувалися хлібозаготівлі.

¹¹¹ Руслан Веснянко, “Родина украинского голодомора – в США”, *EurAsia Daily*, доступно 28 квітня 2021, <https://eadaily.com/ru/news/2016/11/25/ruslan-vesnyanko-rodina-ukrainskogo-golodomora-v-ssha>

¹¹² В. Близнецов, “Оранжевая угроза: ‘голодомор’”, *Полит. Класс* 11 (2009): 77–86; Андрей Марчуков, “Операция ‘голодомор’”, *Родина* 1 (2007): 60–68; Андрей Марчуков, “‘Голодомор’ в идеологической системе украинства”, *Имперское возрождение* 2 (2008): 81–95.

¹¹³ Валентина Борисенко, “Имперский синдром: фальсификация Голодомору 1932–1933 годов в Украине”, *Українознавство* 3 (2009): 188–191.

2. Голодомор був запрограмований важким спадком попередніх часів (низькою агрокультурою, відсутністю техніки для обробітку землі тощо). Урожай 1932 р. не вдалося зібрати повністю через погане ведення справ у колгоспах, за що несуть безпосередню відповідальність низові ланки влади.

3. Причиною голоду 1932–1933 рр. стала дезорганізація сільськогосподарського виробництва, яку, своєю чергою, викликали відхід від “ленінського плану кооперації” сільських господарів та проведення колективізації у форсованому темпі. Пришвидшені темпи колективізації були вимушеним кроком радянського уряду, який відчував загрозу зовнішнього вторгнення й мусив приготуватися до його відбиття.

4. Голод був спільною трагедією усього Радянського Союзу. Викликаний збігом різних причин голод вразив увесь СРСР, й не мав жодної локальної специфіки в Україні та на Кубані. Інтенсивність голоду на всій території СРСР скрізь була однаковою, голодували усі. Інколи наголошується, що інші регіони СРСР нібито постраждали від голоду 1932–1933 рр. навіть сильніше, аніж Україна.

5. Урядова політика СРСР в Україні та на Кубані під час голоду 1932–1933 рр. ніяк не відрізнялася від політики щодо інших голодуючих регіонів країни й не мала жодної локальної специфіки. Таким чином, Голодомор не мав національного підґрунтя, а став наслідком загальнодержавної кампанії боротьби проти селянства.

6. Й. Сталін не знав про голод, а згодом, коли отримав таку інформацію, недооцінював його масштаби. Це сталося через неправдиві повідомлення державних та партійних чиновників Української СРР. Українські чиновники дезінформували вище керівництво СРСР через страх відповідальності за спричинений їхніми діями голод. Таким чином, відповідальність за голод несе насамперед керівництво Української СРР. У іншому варіанті цього нарративу відповідальність за голод 1932–1933 рр. розділяється між керівництвом УСРР та СРСР, при тому, що вина загальносоюзного центру буцімто є виразно меншою.

7. Усвідомивши масштаби голоду, вище керівництво СРСР кілька разів знижувало для заселених українцями територій СРСР плани хлібозаготівель, а також надавало допомогу голодуючим. Це нібито має свідчити про відсутність у вищого керівництва СРСР геноцидних намірів. У такому нарративі Й. Сталін виступає не як творець Голодомору, а як добродій, який рятував голодуючих українців.

8. Головними винуватцями Голодомору є місцеві чиновники, які діяли на власний розсуд, не отримуючи жодних вказівок із Москви. У такий спосіб геноцид став результатом самоуправства місцевих кадрів. Наголошується на тому, що безпосередніми виконавцями геноциду були у переважній більшості українці, які займалися реквізиціями хліба та харчів. Масштаби застосування насилля у різних регіонах України нібито суттєво відрізнялися, що свідчить про їх нескоординований, а отже ініціативний характер.

9. Голодомор став наслідком дій замаскованих ворогів радянської влади (насамперед троцькістів), які у такий спосіб мали намір дискредитувати комуністичну ідею та позбавити Й. Сталіна народної підтримки.

10. Голод став складовою частиною двосторонньої ескалації насилля, як зі сторони держави, так й зі сторони селян. Насилля під час колективізації та розкуркулення мало взаємний характер. Брутальність влади під час голоду була викликана активним опором куркулів, українських націоналістів та інших ворогів радянської влади, які спровокували Кремль на дії у відповідь. Українські націоналісти умисно дезорганізували аграрний сектор України та провокували радянську владу на репресії. На початку 1930-х рр. СРСР постав перед загрозою громадянської війни. Влада нібито мусила вдатися до превентивного акту “самозахисту”, всі її дії були в інтересах більшої частини населення.

11. Значну частину відповідальності за голод 1932–1933 рр. несуть країни Заходу, які не бажаючи взяти до уваги складної економічної ситуації в СРСР, змушували Москву розплачуватися за замовлене раніше промислове обладнання. Країни Заходу буцімто відмовлялися розтермінувати платежі за боргами й тим самим змусили більшовицький режим відбирати хліб та експортувати його, що й спричинило голод. Як варіант наголошується відповідальність урядів тих країн, які купували в СРСР хліб у 1932–1933 рр. У такий спосіб релятивізується відповідальність уряду СРСР, бо не реагуючи на голодну смерть мільйонів, він буцімто діяв у той самий спосіб, що й інші країни Європи.

12. Повідомлення про смертність під час Голодомору, брутальність та жорстокість представників влади сильно перебільшені. Викривлення цієї інформації стало наслідком бажання емігрантів із України часів Другої світової війни викликати співчуття до себе, або у іншому варіанті – затінити свою співпрацю із нацистами.

13. Немає документальних свідчень про наміри вищої влади СРСР винищити саме українців як етнічну чи національну групу. Опосередковані докази намірів використати голод як інструмент боротьби із націоналістичними настроями серед українських селян, буцімто непереконаливі. Згорання українізації, заборони на використання української мови у тих регіонах за межами України, де мешкали українці, репресії проти діячів української культури та науки випадково співпали у часі із Голодомором.

14. Заперечення Голодомору подекуди набирає форм заперечення масштабів впливу цієї події на українців як народ (применшення наслідків геноциду, їх тривілізації та релятивізації шляхом порівняння із іншими демографічними втратами). Свідомо занижуючи кількість жертв Голодомору негационісти намагаються посіяти сумніви щодо статистичних підрахунків, сформувати наратив принципової непізнаваності масштабів демографічних втрат унаслідок голоду 1932–1933 рр.

Висновки

Заперечення факту Голодомору 1932–1933 рр. ґрунтується на кількох стратегіях: применшення масштабів та наслідків злочину; представлення геноциду як акту самозахисту, або ж наслідку спонтанного розвитку подій. Важливим інструментом заперечення Голодомору є поширення неправдивої інформації про цей злочин, яка має на меті звести дискусію на манівці. Нав'язуючи фальшиві наративи противники визнання Голодомору актом геноциду маніпулюють, намагаючись нагромадити довгий причинно-наслідковий ланцюг, який штучно об'єднує різноманітні фактори, так, аби умисно заплутати ситуацію.

Заперечення геноцидного характеру голоду 1932–1933 рр. в Україні спирається на дві основні тези: жертви не були членами жодної із визначених у “Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” 1948 р. захищених груп, а смерть цих людей не була результатом наміру більшовицької влади (відсутність наміру).

Базовий наратив заперечення Голодомору розрахований насамперед на осіб, які недостатньо обізнані з історією, а також тих, хто не готовий взяти на себе моральної відповідальності за наслідки політики власної країни. Заперечення Голодомору має не лише антиукраїнське спрямування, це спроба зруйнувати ті основи передачі історичних знань із минулого у майбутнє, якими користується суспільство.

REFERENCES

- Antonovych, Myroslava. “Problema zaperechennia zlochynu Holodomoru v Ukraini ta inshykh zlochyniv henotsydiv XX – XXI stolit”. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Kyievo-Mohylianska akademii* 103 (2010): 21–24. (in Ukrainian).
- Auron, Yair. *The Banality of Denial, Transaction*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2003.
- Babka, Volodymyr. “Istorychna pamiat doby Perebudovy v Ukraini: vektory transformatsii”. *Literatura ta kultura Polissia. Serii ‘Istorychni nauky’* 76 (2014): 227–238. (in Ukrainian).
- Bennett, Barry. “The Holocaust: Denial and Memory”. *Humanist* 57, 3 (1997): 6–8.
- Berg, Raffi. “The Fight against Holocaust Denial Lasson Kenneth. Defending Truth: Legal and Psychological Aspects of Holocaust Denial”. *Current Psychology* 26, 3 (2007): 223–266.
- Bilan, Serhii. “Perepys naseleння 1937 r. yak dzherelo vyvchennia istorii ukrainskoho selianstva u peredvoiennu dobu”. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii* 32 (2012): 289–294. (in Ukrainian).
- Bilinsky, Yaroslav. “Was the Ukrainian famine of 1932–1933 genocide?”. *Journal of genocide Research* 1(2) (1999): 147–156.
- Bliznetsov, V. “Oranzhevaia ugroza: ‘golodomor’”. *PolytKlass* 11 (2009): 77–86. (in Russian).
- Borysenko, Valentyna. “Imperskyi syndrom: falsyfikatsii Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini”. *Ukrainoznavstvo* 3 (2009): 188–191. (in Ukrainian).
- Brekhunenکو, Viktor. *Viny za svidomist: rosiyski mify pro Ukrainu ta yii mynule*. Kyiv: Vydavets Brekhunenکو Nataliia Andriivna, 2017. (in Ukrainian).

- “Candid Discussion with Prince Andrew on the Kyrgyz Economy and the Great Game. 2008 October 29”. *Public Library of US Diplomacy*, accessed April 28, 2021, https://wikileaks.org/plusd/cables/08BISHKEK1095_a.html
- Carynnyk, Marco. “Making the News Fit to Print: Walter Duranty, the New York Times and the Ukrainian Famine of 1933”. *Famine in Ukraine 1932–1933*, edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawczenko. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986). 67–95.
- Charny, Israel. “Classification of denials of the Holocaust and other genocides”. *The Genocide Studies Reader*, edited by Samuel Totten and Paul R. Bartrop. New York: Routledge, 2009. 519–529.
- Chyhyryn, Ivan. *Mifi pravda o “stalinskom golodomore”*. Velikie Luki: Politika, 2009. (in Russian).
- Cohen, Stanley. *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*. Cambridge: Polity Press, 2013.
- Connerton, Paul. “Seven Types of Forgetting”. *Memory Studies* 1, 1 (2008): 59–71.
- “Conquest Book Lies About 1932–33 Ukraine Famine”. *Challenge*. 4 March. 1987: 10–13.
- Coplon, Jeff. “In Search of a Soviet Holocaust: A 55-Year-Old Famine Feeds the Right”. *Village Voice*. 12 January. 1988: 28, 30–33.
- Coplon, Jeff. “Rewriting History. How Ukrainian nationalists imposed their doctored history on our high-school students”. *Capital Region* 3 (March). 1988: 44–46, 66.
- Crowl, James W. *Angels in Stalin’s Paradise: Western Reporters in Soviet Russia, 1917 to 1937. A Case Study of Louis Fischer and Walter Duranty*. Lanham; New York; London: University Press of America, 1982.
- Dalrymple, Dana. “The Soviet Famine 1932–1934”. *Soviet Studies* XV, 3 (1964): 250–284.
- Danylenko, Vasyl. “Dokumenty z istorii borotby KDB URSS u 1980-ti rr. proty poshyrennia pravdy pro Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini”. *Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB* 1(36)(2011): 63–88. (in Ukrainian).
- Danylov, Viktor. “Oktiabr y agrarnaia politika partii”. *Kommunist* 16 (1987): 29–38. (in Russian).
- Dmytryshyn, Iryna. “Chomu Eduard Errio nichoho ne pobachyv”. *Problema ekzystentsiinoho vyboru pid chas Holodomoru-henotsydu: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (20 lystopada 2019 r.)*. Kyiv: Vydavets Melnyk M. Yu., 2020. 137–146. (in Ukrainian).
- Jones, Adam. *Henotsyd. Vstup do hlobalnoi istorii, z anhliiskoi perekhlada Kateryna Dysa*. Kyiv: Dukh i Litera, 2019. (in Ukrainian).
- Famine in Ukraine 1932–1933*, edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawczenko. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.
- Gamache, Ray. *Gareth Jones: Eyewitness to the Holodomor*. Cardiff: Welsh Academic Press, 2013.
- Getty Arch J. and Naumov Oleg V. *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1929–1939*. New Haven, CT: Yale University Press, 1999.
- Golod v SSSR 1929–1934, za redaktsiiey Viktora Kondrashyna i dr. T. 1–3 (v 4-kh kn.)*. Moskva: Mezhdunarodnyi fond Demokratia, 2011–2013. (in Russian).
- Golod v SSSR: 1930–1934 gg.*, sostavili O. A. Antipova i dr. Moskva: Federalnoe arkhivnoe agentstvo, 2009. (in Russian).
- Gudz, Viktor. “Naukovyi dyskurs z problemy Holodomoru v konteksti formuvannia ukrainskoi ta rosiiskoi modelei derzhavnogo patriotyzmu”. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa*, pod

- redakcją Ihora Sribnyaka. Warszawa–Toruń: Międzynarodowy konsorcium naukowo-
edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019. 214–225. (in Ukrainian).
- Gudz, Viktor. “Vitchyzniani istoriky pro informatsiinu blokadu podii 1932–1933 rokov v
ukrainskomu seli”. *Hrani istorii: zbirnyk naukovykh prac 8*, za redaktsiieiu Viktora
Dokashenko. Artemivsk: Vydavnytstvo Horlivskoho instytutu inozemnykh mov
Derzhavnogo navchalnoho zakladu “Donbaskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet”,
2015. 33–45. (in Ukrainian).
- Gudz, Viktor. *Istoriografii Holodomoru 1932–1933 rokov v Ukraini*. Melitopol: FOP
Odnoroh T. V., 2019. (in Ukrainian).
- Hintjens, Helen M. and von Oijen, Jos. “Elementary Forms of Collective Denial: The 1994
Rwanda Genocide”. *Genocide Studies International* 13, 2 (2019): 146–167.
- Hirsch, Herbert. *Genocide and the Politics of Memory*. London: The University of North
Carolina Press, 1995.
- Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini: dokumenty i materialy*, uporiadkuvav Ruslan Pyrih.
Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2007. (in Ukrainian).
- Holovchenko, Vitalii i Doroshko, Mykola. “Holodomor 1932–33 rr. v Ukraini yak henotsyd:
problema mizhnarodnoho vyznannia”. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu
imeni Tarasa Shevchenka* 1(46) (2017): 5–11. (in Ukrainian).
- Hrynevych, Liudmyla. “Vid zaperechennia do vymushenoho vyznannia: pro mekhanizm
vkhodzhennia temy holodu 1932–1933 rr. v ofitsiinyi publichnyi prostir u SRSR ta URSR
naprykintsi 1980-kh rr.”. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky.
Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats* 18 (2008): 232–244. (in Ukrainian).
- Ivanushchenko, Hennadii. “Diahozy pro smert v period Holodomoru 1932–1933 rokov, yak
dzherelo stvorennia personalnykh baz danykh”. *Sumskiy istorichnyi portal*, accessed
April 28, 2021, <http://history.sumy.ua/research/article/178> diagnozi pro smert v period
golodomoru19321933rokivyak dzherelostvorenyyapersonalnikhbazdanikh.html. (in
Ukrainian).
- Kommunist Ukrainy 1 (1988): 6. (in Russian).
- Kondrashyn, Viktor. “Golod 1932–1933 godov – obshchaia tragediia narodov SSSR”. *Izvestia
Penzenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta
im. V. H. Belinskogo* 11(15) (2009): 117–120. (in Russian).
- Kondrashyn, Viktor. *Golod 1932–1933 gg.: Tragediia rossiyskoy derevni*. Moskva:
Politicheskaya entsyklopedia, 2008). (in Russian).
- Kondrashyn, Viktor. *Golod 1932–1933 gg.: Tragediia rossiyskoy derevni*. (Moskva:
Politicheskaya entsyklopedia, 2018). (in Russian).
- Kozytskyi, Andrii. *Henotsyd ta polityka masovoho vynyshchennia tsyvilnoho naselennia u
XX st. (prychyny, osoblyvosti, naslidky)*. Lviv: Litopys, 2012. (in Ukrainian).
- Kulchytskyi, Stanislav. “Ukrainskyi Holodomor: otsinka vtrat”. *Kraieznavstvo* 4 (2013): 37–
54. (in Ukrainian).
- Kunhurov, Aleksei. “Delai chto dolzhen, y budet chto budet”, *Blog in LiveJournal*, accessed
April 28, 2021, [https://kungurov.livejournal.com/tag/
%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80](https://kungurov.livejournal.com/tag/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80)
(in Russian).
- Kupenskyi, Nikolas Kail. “Mova zaperechennia Holodomoru: slipota, hipnoz, oderzhymist,
fetysh”. *Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*, accessed April 28,
2021, <http://uamoderna.com/md/kupenskyi-holodomor> (in Ukrainian).

- Kurliandskiy Igor. *Stalin, vlast, religia*. Moskva: Kuchkovo pole, 2011. (in Russian).
- Lapchynska, Nina. *33 zapytannia i vidpovidi pro Holodomor-henotsyd*. Drohobych: “Kolo”, 2018. (in Ukrainian).
- Larkin, William J. “Responding to ‘Rewriting History’”. *Capital Region* 5 (May). 1988: 6, 42.
- Lemarchand, Rene. *Forgotten genocides*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011.
- Lipstadt, Deborah. *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. New York: The Free Press, 1993.
- Lyons, Eugene. *Assignment in Utopia*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1937.
- Mace, James E. “Politychni prychny holodomoru v Ukraini (1932–1933 rr.)”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 1 (1995): 34–48. (in Ukrainian).
- Mace, James E. “Povist pro dvokh zhurnalistiv. Volter Diuranti, Haret Dzhons i Pulittserivska premii”. “*Vashi mertvi vybraly mene...*”, za redaktsiieiu Larysy Ivshynoi. Kyiv: ZAT “Ukrainska pres-hrupa”, 2008. 136–150. (in Ukrainian).
- Mace, James E. “The Politics of Famine: American Government and Press Response to the Ukrainian Famine 1932–1933”. *Holocaust and Genocide Studies* 3, 1 (1988): 75–94.
- Mace, James E. “Vybirnova pamiat”. “*Vashi mertvi vybraly mene...*”, za redaktsiieiu Larysy Ivshynoi. Kyiv: ZAT “Ukrainska pres-hrupa”, 2008. (in Ukrainian).
- Marchukov, Andrei. “Golodomor’ v ideologicheskoy sisteme ukrainstva”. *Imperskoe vozrozhdenie* 2 (2008): 81–95. (in Russian).
- Marchukov, Andrei. “Operatsiia ‘golodomor’”. *Rodina* 1 (2007): 60–68. (in Russian).
- Marochko, Vasyl. “Dyplomatiia zamovchuvannia: stavlennia zakhidnoevropeiskykh derzhav do Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini. *Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politolohichnyi analiz sotsialno-demohrafichnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv. Mizhnarodna naukovo-teoretychna konferentsiia, Kyiv, 28 lystopada 1998 r. Materialy*, za redaktsiieiu Stanislava Kulchytskoho ta in. Kyiv–Niu-York: Vydavnytstvo M. P. Kots, 2000. 146–159. (in Ukrainian).
- Marochko, Vasyl. “Vinerberher – fotohraf Holodomoru”. *Mizhdystyplinarni pidkhody u doslidzhenni Holodomoru-henotsydu: Materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (19 lystopada 2020 r.)*. Zhytomyr: Polissia, 2021. 99–102. (in Ukrainian)
- Mezhdunarodnaia komissia po rassledovaniu goloda na Ukraine 1932–1933 godov. Itogovyi otchet*. Kiev: Otdelenie redaktsionno-izdatelskoy i reklamnoy deiatelnosti UkrTsENDYSY, 1990. (in Russian).
- Morrier, Ann. “Dangerous revisions”. *Capital Region* 6 (June). 1988: 6.
- Mukhin, Yurii. *Antirossiyskaia podlost. Rassledovanie falsifikatsii katynskogo dela Polshoi i Generalnoy prokuraturoy Rossii s tseliu razzhech nenavyst poliakov k russkim*. Moskva: “Krymskiy most-9D”, “Forum”, 2003. (In Russian).
- Mukhin, Yurii. *Katynskiy detektiv*. Moskva: “Svetoton”, 1995. (in Russian).
- Mukhin, Yurii. *Klikushi golodomora*. Moskva: Yauza-press, 2009. (in Russian).
- Mironin, Sygizmund. “Golodomor” na Rusi. Moskva: Algoritm, 2008. (in Russian).
- Onyshko, Lesia. “Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: osnovni etapy poshyrennia informatsii”. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 32, za redaktsiieiu Ihoria Soliara (2019): 66–85. (in Ukrainian).
- Parent, Genevieve. “Genocide Denial: Perpetuating Victimization and the Cycle of Violence in Bosnia and Herzegovina”. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 10, 2 (2016): 38–58.

- Prudnikova, Elena i Chyhyryn, Ivan. *Mifologia "golodomora"*. Moskva: OLMA Media-grup, 2013. (in Russian).
- Remembrance and denial: The Case of the Armenian Genocide*, edited by Richard G. Hovannisian. Michigan: Wayne State University Press, 1998.
- "*Represovani*" *shchodennyky. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini*, za redaktsiieiu Yaroslava Faizulina. Kyiv: Feniks, 2018. (in Ukrainian).
- Shapoval, Yurii. "Istorychna pamiat pro Holodomor: vtrata i vidnaidennia". *Kultura istorychnoi pamiaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid*, za redaktsiieiu Yuriiia Shapovala. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. 142–166. (in Ukrainian).
- Shermer, Michael and Grobman, Alex. *Denying History: Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?* Los Angeles: University of California Press, 2000.
- Shevtsov, Yurii. *Novaia ideologia: golodomor*. Moskva: Evropa, 2009. (in Russian).
- Sousa, Mario. "Lies Concerning the History of the Soviet Union". *Northstar Compass*, accessed April 28, 2021, <https://www.northstarcompass.org/nsc9912/lies.htm>
- Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931–1936 gg.*, sostavili Oleg Khlevniuk, Robert Uiliam Davis, Liudmila Kosheleva i dr. Moskva: Rossiyskaia politicheskaia entsyklopedia, 2001. (In Russian).
- "Taiemna dopovid A. Krushelnytskoho 'Pohliad na zakhidnoukrainske zhyttia v 1933 r. 17 bereznia 1934 r.'". *Ukraina–Polshcha, 1920–1939 rr.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu: Dokumenty i materialy*. Kyiv: Dukh i litera, 2012. 432–433. (in Ukrainian).
- "The Hoax of the man-Made Ukraine famine of 1932–33". *Challenge*. 25 February. 1987: 11, 13–14.
- Tottle, Douglas. *Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*. Toronto: Progress Books, 1987.
- Trejbalova, Tereza. "Differences in Denials of the Holocaust: Comparative Study of Two Case Studies". *Jednak Książki. Gdańskie Czasopismo Humanistyczne* 6 (2016): 69–84.
- Viatrovych, Volodymyr. *Istoriia iz hryfom "Sekretno"*. *Ukrainske XX stolittia*. Lviv: Chasopys, 2013. (in Ukrainian).
- Veselova, Olha. "Memorialni znaky y pamiatnyky zhertvam holodu-henotsydu 1932–1933 rr. v Ukraini". *Kraieznavstvo* 1–2 (2009): 169–179. (in Ukrainian).
- Vesnianko, Ruslan. "Rodina ukrainskogo golodomora – v SShA". *EurAsia Daily*, accessed April 28, 2021, <https://eadaaily.com/ru/news/2016/11/25/ruslan-vesnyanko-rodina-ukrainskogo-golodomora-v-ssha> (in Russian).
- Viedenieiev, Dmytro i Budkov, Dmytro. *Zaruchnytsia hlobalnoho protystoiannia. Trahediia Velykoho Holodu 1932–1933 rr. v Ukraini u konteksti kholodnoi viiny (1945–1991 rr.)*. Kyiv: Dorado-Druk, 2013. (in Ukrainian).
- Zelenin, Ilia; Ivniitski, Nikolai; Kondrashyn, Viktor; Oskolkov, Evgeniy. "O golode 1932–1933 godov i ego otsenke na Ukraine". *Otechestvennaia istoria* 6 (1994): 256–262. (in Russian).
- Zhukov, Yurii. *Inoy Stalin. Politicheskie reformy v SSSR v 1933–1939 gg.* Moskva: "Vagryus", 2003. (in Russian).
- Zimmerman, John. *Holocaust Denial: Demographics, Testimonies and Ideologies*. Lanham – New York – Oxford: University Press of America, 2000.

DENIAL OF THE HOLODOMOR: METHODS AND NARRATIVES

Andrij KOZYCKYJ

Ivan Franko National University of Lviv
The Chair of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: kozyckyj@yahoo.com
ORCID ID 0000-0003-4535-8279

Hiding of the mass extermination, denying the very fact of extermination are essential components of the crime of genocide. The article analyzes the stages of denial of the Holodomor, highlights the models of this denial, as well as the evolution of the main narratives that opponents of the genocidal qualification of the Holodomor are trying to spread.

The Soviet Union consistently denied the Holodomor 1932–1933 and actively opposed the dissemination of information about it. The communist regime's denial of reality was so widespread and pervasive, that even in 1930th in official documents of state and party authorities marked “for official use” and in some cases even “top secret”, the word “famine” was hardly used. Soviet authorities called the catastrophic famine “food shortages” caused by crop failures. Simultaneously with the blocking of information about the Holodomor, the communist regime resorted to a counter-propaganda operation, which consisted in refuting those reports of starvation and deaths, which, despite all the efforts of the Soviet secret services, infiltrated the West. In the USSR communist authorities used tactics that could be described as “aggressive erasure” to deny the Holodomor. This campaign was a combination of destruction of documentary evidence of a crime with the active intimidation of witnesses, who were unequivocally made aware that they must forget everything they saw. Authorities used repression against those who tried to preserve the memory about the Holodomor.

In the late 1980s the soviet communists had to admit that the famine of 1932–1933 did occur in Ukraine, but as an official explanation for those events was proposed a version that absolved the Kremlin of responsibility for the multimillion casualties of the Holodomor. Soviet propaganda claimed that the causes of the famine were: objective difficulties in the period of agricultural transformation, organizational weakness of the newly established collective farms, lack of experienced personnel and agricultural machinery, sabotage by the kulaks etc.

The main negative role was allegedly played by the disorganization of agricultural production, which, in turn, was caused by the abandonment of “the Lenin plan of cooperation” of farmers, and the accelerated pace of collectivization. At the same time, the propaganda called the accelerated pace of collectivization a forced step by the Soviet government, which felt threatened by the external invasion of the imperialist states and therefore had to prepare country for war at a rapid pace. At the same time, soviet propaganda continued to deny fact that the famine was anti-Ukrainian. The communist regime claimed that the famine affected the entire territory of the USSR, and had no local specifics in Ukraine and others regions of the country with densely Ukrainian population (especially the Kuban). Calling the famine a “common tragedy of the entire Soviet Union” authorities insisted that its intensity throughout the USSR seemed to be the same everywhere.

Denial of the Holodomor did not stop after the collapse of the USSR. At the beginning of the XXI century struggle against the recognition of the Holodomor as an act of genocide has become one of the priorities of the policy of memory in the Russian Federation. The main narratives of denying the Holodomor today are the allegations that the famine of 1932–1933 in Ukraine was not intentional, was not related to the anti-Ukrainian policy of the Bolsheviks, did not have fatal demographic and social consequences. A characteristic feature of the denial of the Holodomor in Russia in the second half of the 2000s was its twofold nature: along with the moderate denial of an academic nature there was an

А. Козицький

ISSN 2078-6107. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2022. Випуск. С. 205–242

aggressive propaganda narrative of polemical and journalistic denial, the main purpose of which was anti-Ukrainian mobilization of Russian society.

Keywords: Holodomor, denial of genocide, propaganda, Soviet Union, Russia.

Стаття надійшла до редколегії 29.11.2021

Стаття прийнята до друку 27.12.2021